

વર્ષ-૪, અંક-૪
ઓક્ટોબર - ડિસેમ્બર, ૨૦૧૦
કિંમત : રૂ. ૨૦/-

વિહંગ

પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચેનો સેતુ

શરદ ૨૦૧૦

કાળીઓડ પીળક (Black-naped Oriole) (પૃષ્ઠ-૩૭)

તસવીર : તુક અમવદ ભેગ, કચ્છ

લાલપગ તુરસ્તી (Amur Falcon) (પૃષ્ઠ-૧૭)

તસવીર : મુકેશ ચાવ્લા, અમદાવાદ

વધુ રંગકણોવાળું તેતર (Melanotic Grey Francolin) (પૃષ્ઠ-૨૭)

તસવીર : આદિત્ય રોય, અમદાવાદ

ભેકાલ કસ્તૂરી (Eye-browed Thrush) (પૃષ્ઠ-૩૨)

તસવીર : તુક અમવદ ભેગ, કચ્છ

બદામીપુંજ માખીમાર (Rusty-tailed Flycatcher) (પૃષ્ઠ-૩૮)

તસવીર : રજની ત્રિવેદી, અમદાવાદ

કાબરો રાજાલાલ (White-bellied Minivet) (પૃષ્ઠ-૧૮)

તસવીર : ડૉ. રાધિકાજી બદર, અમદાવાદ

સૂચિ

માથ્યું ઝેનું સ્મરણ-૯	૬
વિહંગાવલોકન	૯
નિરીક્ષણ નોંધ	૧૪
કચ્છની પ્રવાસ-ગાથા	૪૫
ગીઘ પર જાપઝો	૪૮
પ્રવૃત્તિવૃત્ત	૪૯
ભારતનાં પુષ્પવિહંગો ગ્રથા વિહંગ-પુષ્પો (૬)	૫૩
પત્ર-સેતુ	૫૮
ચાચાવર-દર્શન કાર્યક્રમ	૬૩
સંચય	૬૫
પંખી પંચાંગ	૬૬

મુખપૃષ્ઠ : ખડ ફૂટકી (Bristled Grass-Warbler)
નિરીક્ષણ નોંધ પાન નં. ૩૦
તસવીર : અર્પિત દેવમુરારી, જામનગર

વિહંગ

ત્રિમાસિક

RNI Reg. No. GUJ/GUJ/2007/
20874 dt. 21-8-07

વર્ષ ૪ અંક ૪ શરદ ૨૦૧૦

પરામર્શક સંપાદક
લાવસિંહ રાઓલ ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી
સંપાદક મંડળ :
ડૉ. પીયૂષ પટેલ, અશોક મશરૂ, ડૉ. મૌલિક વરૂ
મુખપૃષ્ઠ સંજાવટ : 'પગમાર્ક ક્યુમ્યુલસ કોન્સોલિડિયમ'
ચિત્રાંકન : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી
પત્રવ્યવહાર : ૧૮/૪૧૪, સત્યાગ્રહ છાવણી,
સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
vihangujarat@gmail.com
લવાજમ : વાર્ષિક રૂ. ૧૦૦
આજીવન રૂ. ૧૫૦૦
(શુભેચ્છા ફાળો આવકાર્ય - 'વિહંગ રીસર્ચ ફાઉન્ડેશન'
- 'Vihang Research Foundation'ના નામે ડ્રાફ્ટ
અથવા મ.ઓ.થી; બહારગામના ચેકમાં રૂ. ૨૫/-
ઉમેરવા. આ સંસ્થાને મળેલાં દાન આવકવેરા ધારાની
કલમ ૮૦જી હેઠળ કરમુક્તિને પાત્ર છે.)

આ અંકમાં રજૂ થતા વિચારો સાથે સંપાદક મંડળ
સહમત હોય તે જરૂરી નથી.

સંપાદકીય

વિવેક એવો ગુણ છે જે આપણને અન્યોની કદર કરતાં
શીખવે છે. પર્યાવરણ-પ્રેમીમાં તો આ લક્ષણ સવિશેષ વિકસિત
હોવું જોઈએ. તો જ આપણે સૃષ્ટિનાં સર્વે ઘટકોને તેમના
પર્યાવરણીય આવરણના સંપૂર્ણ પરિપ્રેક્ષ્યમાં મૂલવી શકીએ.

આપણે 'ગ્રીન વોલન્ટીયર' હોઈએ, 'ગ્રીન ઓથર' હોઈએ
કે 'ગ્રીન એક્ટિવિસ્ટ' હોઈએ, 'વિવેક' આપણી સમજ, સાધન
તથા શૈલીને વધુ પારદર્શક, વધુ પ્રમાણભૂત તથા વધુ
પરિણામદાયી બનાવશે તે નિઃશંક છે. અને કદાચ પરિણામ ન
મળે તો પણ શું? શુભવિચાર તથા શુભકાર્યની 'બેટન' તમે
બેશક તમારા અનુગામીના હાથમાં થમાવી શકો છો. પણ હેતુમાં
જો ઊણપ અને અભિગમમાં સંદિગ્ધતા હશે તો કર્યુકાર્યુ
વિવાદના વમળમાં ગ્રસિત થઈ જશે.

અપમૃત્યુમાંથી મીણબત્તીના અજવાળે શહાદત શોધવાનો
સદ્ભાવ અને શુભઆશયથી થયેલો એકલદોકલ પ્રયત્ન પણ શ્રી
અમિત જેઠવાના મૃત્યુના સમાચારને 'વિવાદાસ્પદ'ની કાળી
રેખાથી સીમાંકિત થતા ન રોકી શક્યો.

ઘટનાની સાંજે મારા ઉપર ફોન આવ્યો, "તમે અમિત
જેઠવાના સમાચાર સાંભળ્યા?" અને સાંભળીને એક આંચકો
લાગી ગયો. ફોન પૂરો થયો ત્યાં સુધીમાં બીજા ચાર ફોન અને
ત્રણ મેસેજ આવી ગયા હતા.

શ્રી અમિત જેઠવાને છેલ્લે મળ્યે માંડ દોઢ મહિનો થયો
હશે. બી. સી. એસ. જી.ના પૂર્વ ગીરના પ્રવાસ દરમિયાન
અમિતભાઈની બે વાર મુલાકાત થઈ હતી. પ્રારંભિક સંમેલનમાં
અમારા કાર્યક્રમના સંચાલકના અંગત આમંત્રણથી તેઓ મંચસ્થ
થયા હતા. સફેદ વસ્ત્રો, 'રિવોલ્વર', ચહેરા પર રમતું તોફાની
સ્મિત તથા સ્થાનિક વિધાનસભ્ય સાથેનો વાતચીતનો વ્યવહાર
સૂચવતાં હતાં કે અમરેલીના રાજકીય તથા સામાજિક વર્તુળોમાં
તેઓએ આગવી રીતે પોતાનું સ્થાન જમાવ્યું છે. તેઓના
દુરાગ્રહને વશ થઈને મોડું થતું હોવા છતાં બીજે દિવસે
હનુમાનગાળાથી વળતાં ખાંભામાં, તેઓની જનલાભાર્થે
ખોલાયેલી આર. ટી. આઈ.ની ઓફિસ સામે બસ ઊભી રાખવી

પડી. બસની નીચે ચા-પાણીની વ્યવસ્થાની વ્યસ્તતા સાથે જે થોડો સંગ્રાહ રહ્યો તેમાં તેઓએ જણાવ્યું “ગીરમાં બધી ખાણો બંધ કરાવી દીધી, સાહેબ.” અમારા સત્કારમાં તેઓની ડોંશ સાફ જણાઈ આવતી હતી.

આ અગાઉ હું તેમને ત્રણ વાર મળ્યો હતો. પહેલી મુલાકાત મારે ઘરે થઈ હતી. આશરે સાત-આઠ વર્ષ પહેલાં ‘વિહંગ’નું પગેરું શોધતા શોધતા તેઓ મારે ઘરે આવ્યા હતા. મહુવા પાસેના દરિયાકાંઠાના વિસ્તારોમાં થતા પક્ષીઓના શિકાર સામે તેઓ ઝુંબેશ ચલાવી રહ્યા છે, તે મેં સાંભળ્યું હતું. એ સંદર્ભે મેં તેઓને ધન્યવાદ આપ્યા હતા. “દરેક વ્યક્તિની કાર્ય કરવાની એક આગવી પદ્ધતિ હોય છે. બધાં પાસે બધાં હથિયાર ન હોય અને બધાં શસ્ત્રોમાં તે નિપુણ પણ ન હોય. જેની જેમાં આવડત અને એથીય વિશેષ જેમાં અભિરુચિ તે શસ્ત્ર ચલાવે. આપણે સૌ કર્મશીલોએ આ હકીકતનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ તથા પરસ્પર આદરભાવ રાખવો જોઈએ.” પક્ષીના શિકાર બાબતે જ્યારે ચર્ચા નીકળી ત્યારે મેં આ મુજબ ખુલાસો કર્યો હતો. ત્યાર બાદ તેઓએ કદી કોઈ બાબતે – સીધી કે આડકતરી રીતે કોઈ પણ અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય મારે માટે સદ્ભાવ સેવ્યો છે, તેવી પ્રતીતિ મને છેક સુધી રહી હતી. પારકે ખભે બંદૂક રાખીને ફોડવાની નપુંસક ચેષ્ટા તો તેઓએ મારી સાથે ક્યારેય નથી કરી.

૨૦૦૪માં બી.સી.એસ.જી. આયોજિત ગીધ અંગેના પરિસંવાદમાં સૌ સ્થાનિક સ્વયંસેવકોએ પોતપોતાના વિસ્તારોમાં ગીધની પરિસ્થિતિ અંગે રજૂઆત કરી અને તેઓએ જબરદસ્તી મંચ ઉપર આવી તેઓની લાક્ષણિક ઉગ્ર શૈલીમાં વનવિભાગ સામે વાકુપ્રહારો શરૂ કર્યા ત્યારે મારે પણ રૂઢ સ્વરૂપ ધારણ કરી, વર્તમાન તખ્તો તાત્ત્વિક ચર્ચા માટેનો છે, તેઓની ખાતા સામેની શત્રુવટ તથા પૂર્વગ્રહની અભિવ્યક્તિ ધરાવ અપ્રસ્તુત તથા અસ્થાને છે – કહી નીચે ઉતારવા

પડ્યા હતા.

ગત વર્ષે અમદાવાદમાં બી.સી.એસ.જી. તરફથી યોજાયેલી ‘વન્યજીવ-સંરક્ષણમાં માહિતી અધિકાર અધિનિયમ (RTI)નો એક સાધન તરીકે પ્રયોગ’ – એ કાર્યશાળામાં મેં તેઓને એ સંદર્ભે તેઓના અનુભવોની રજૂઆત કરવા આમંત્ર્યા હતા. આર.ટી.આઈ.ના પ્રખર ઉપાસક હોવા છતાં પાછળથી તેઓ દ્વારા સંપાદિત અને પ્રકાશિત ‘એરાઉન્ડ ધ નેચર’માં આ કાર્યશાળા અંગે કોઈ પણ ઉલ્લેખ ન જોઈ થોડું આશ્ચર્ય થયું હતું.

આ મારી સીધી ઓળખ. પરોક્ષ પરિચય વનવિભાગના તંગ આવી ગયેલા કેટલાક વરિષ્ઠ અધિકારીઓ, પર્યાવરણસંરક્ષણ તથા માહિતી અધિકાર અધિનિયમ સાથે સંકળાયેલા કેટલાક અંગત મિત્રો, અખબારના અંશો તથા ‘એરાઉન્ડ ધ નેચર’ એ સર્વેના ક્યારેક ઘનિષ્ઠ તો ક્યારેક આછેરા સંપર્કથી મળી રહેતો. તેઓએ આર.ટી.આઈ. અને પાછળથી પી.આઈ.એલ (જાહેર હિત અરજી) એમ બે શસ્ત્રોને તીક્ષ્ણ ધારથી સજાવી વગરમ્યાને જ કમરબંધ પર લટકાવી રાખ્યાં છે, તેવું સ્પષ્ટ વરતાતું.

વર્ષોથી ગીરને કનડી રહેલા ખાણઉદ્યોગ ઉપરાંત, અન્ય પર્યાવરણીય સમસ્યાઓના ઉકેલમાં તથા વનવિભાગની લાપરવાહી અને નિયમવિરુદ્ધની કામગીરી સામે રોક લગાવવામાં હસ્તગત કરેલાં ઉપરોક્ત શસ્ત્રોનો તેઓએ ક્વચિત્ સિફતપૂર્વક તો ક્વચિત્ ઝનૂનપૂર્વક ઉપયોગ કર્યો. ખૂબ જ દાઝ અને આકોશથી કામ કર્યું, જે વિવાદાસ્પદ રહ્યું તે – એ દાઝ અને આકોશને સીંચતું ઈજન; તેમાં પર્યાવરણ-સંરક્ષણની શુદ્ધ ભાવનાથી પર પણ કશુંક હતું. અને તેથી જ જે સિદ્ધ થયું તેને વિવાદનું ગ્રહણ લાગી ગયું. પ્રતિશોધની ભૂમિકા પર આરૂઢ થયેલો આવેગ બૂમરંગ થઈને રિપુવેશે તેમને ભરખી ગયો.

ખૂબ જીવ બળ્યો. બુદ્ધિશાળી હતા, લડવાની હામ હતી. કાયદાકીય દાવપેચમાં સૂઝ કેળવી હતી. ઘણું થઈ

શક્ત. માત્ર સંદિગ્ધ અભિગમને લીધે જે ઉપલબ્ધ કર્યું તેને કોઈ મનભેર વધાવી ન શક્યું. અનિયંત્રિત ભ્રષ્ટાચારને કારણે જ્યારે પર્યાવરણને પારાવાર નુકસાન પહોંચી રહ્યું હોય ત્યારે દુરાચારી તત્ત્વો સામે રોષ ભભૂકી ઊઠે એ સ્વાભાવિક છે. પણ આ ક્રોધાવેશ બેકાબૂ થયેલી અગનજ્વાળાની જેમ સર્વનાશનું કારણ બને તેને બદલે એક પથદર્શક જ્યોતના ચિરઉજાસનું નિમિત્ત બની રહે તો વધુ પરિણામલક્ષી નીવડે.

શ્રી અમિતભાઈને હું અંગત રીતે તથા 'વિહંગ'ના

સૌ વાચકો વતી શ્રદ્ધાંજલિ અર્પું છું. તેઓનાં કુટુંબીજનોને આ અસહ આઘાતને જીરવવા બળ અને પ્રેરણા આપે તથા અકાળે સરકી ગયેલી 'બેટન' તેઓના નિશ્ચેતન હાથોમાંથી હજી વધુ સુરક્ષિત હાથોમાં જાય તેવી ઈશ્વરને હૃદયપૂર્વક પ્રાર્થના કરું છું.

તેઓની અનુપસ્થિતિમાં પર્યાવરણના મુદ્દે થઈ રહેલી ગેરરીતિઓ સામે કાયદાકીય લડાઈ છેડનારની આપણને ખોટ રહેશે જ તે નિઃશંક છે.

પ્રજાચક્ષુનું પક્ષીનિરીક્ષણ

એરિયલ એક નર્સ હતી. ૩૪ વર્ષની ઉંમરે ખરાબ દવાને કારણે તેણે અચાનક આંખો ગુમાવી.

તે પાંચ વર્ષની ઉંમરની હતી ત્યારથી તેના દાદા સાથે પક્ષીનિરીક્ષણ કરવા જતી. પક્ષીનિરીક્ષણના શોખે તેની નિરીક્ષણશક્તિ અને કુદરત સાથેના જોડાણને ખૂબ ઊંડાં બનાવ્યાં હતાં. હવે આંખો ગયા પછી તેની બધી જ ગમતી પ્રવૃત્તિઓ અને પક્ષીનિરીક્ષણ તેની પહોંચની બહાર થઈ ગયાં હોય એમ તેને લાગ્યું. એરિયલ નિરાશાની ઊંડી ગર્તામાં ધકેલાઈ ગઈ. એક આખું વર્ષ એમ જ પસાર થઈ ગયું.

અને એક દિવસ એને અચાનક થયું 'હું આ રીતે ન જીવી શકું' અને તેણે અંધ વ્યક્તિની જેમ જીવવાની ખાસ પ્રકારની કેળવણી લેવા માંડી. ગાઈડ ડોગની મદદથી તે બહાર જવા લાગી. ધીરે ધીરે તેણે જીવનનો દોર પાછો સંભાળી લીધો. હવે તે ગાઈડ ડોગ સાથે એકલી હાઈકિંગ માટે પણ જવા લાગી.

એક દિવસ એરિયલ તેના પતિ સાથે હાઈકિંગ પર નીકળી હતી. તેના કાન એક પંખીના ગાનથી સતેજ થયા. તેણે તેના પતિને પૂછ્યું "આ ગાન કરતું પક્ષી

કયા રંગનું છે ?" તેના પતિએ નિરીક્ષણ કરીને તેનો રંગ કલ્પો. ખૂબ ઉત્તેજના સાથે તેણે પ્રશ્નોનો વરસાદ કર્યો, "તેની પૂંછડી પર કાળા પટ્ટા છે ? તેનું કદ આટલું છે ?" તેના પતિએ પણ એટલી જ ઉત્તેજનાથી વર્ણન કર્યું, "હા, તેનું ગળું સફેદ છે. તેની ચાંચનો આકાર ...આવો છે." આમ તેને વધારે વિગતો આપી. અને એરિયલ ખુશીથી ઝૂમીને બોલી, "અરે! આ તો Canyon Wren."

બંને જણાં પક્ષીનિરીક્ષણની આ નવી પદ્ધતિથી ખૂબ ખુશ થયાં. પછીનો આખો દિવસ એરિયલ પક્ષીનો અવાજ સાંભળતી, તેના પતિ તેનું વર્ણન કરતા અને તે પક્ષી ઓળખતી. અને આ રીતે આ નવી પદ્ધતિના પક્ષીનિરીક્ષણથી એરિયલને તેના આ શોખનો ગુમાવેલો આનંદ પાછો મળ્યો. અને ખરેખર તો આ નવા પ્રકારનું પક્ષીનિરીક્ષણ તેને વધારે આનંદદાયક લાગ્યું. એરિયલ તેના પતિના સહકારથી પક્ષીઓ અને કુદરતની દુનિયામાં પાછી ફરી.

સ્ત્રોત: 'હેપી ફોર નો રિઝન'
લે. મર્સા શિમોફ
સંકલન : ડૉ. સમીક્ષા ત્રિવેદી

દિવસના ૧૬ કલાક દરમિયાન એક 'રેન' (Wren, Troglodytes troglodytes)

પોતાનાં બચ્ચાંને ખોરાક આપવા માટે સરેરાશ ૧૦૦૦ વાર માળાની મુલાકાત લે છે.

માણ્યું તેનું સ્મરણ - ૯

લાલસિંહ રાઓલ

એક વાર મારી તબિયત બરાબર ન હતી. હું રજા ઉપર હતો. દરમિયાન એક રવિવારે પ્રકૃતિ મંડળના બે-ત્રણ મિત્રો સાહેબને મળવા રાજકુમાર કોલેજે ગયા. તે વખતે હિંગોળગઢ મુકામે બોમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી (બી. એન. એચ. એસ.) તરફથી પંખીઓને જાળથી પકડી રીંગ પહેરાવવાનો કેમ્પ ચાલતો હતો. વીંછિયા તરફ આવેલું હિંગોળગઢ આઝાદી પહેલાના જસદણ રાજ્યનું એક નાનું ગામડું. ત્યાં હજારેક ફૂટ (૩૦૦ મીટર) ઊંચી ટેકરી પર રાજાનો મહેલ અને નીચે મોતીસરી નામનું રુક્ષ જંગલ છે. મને લઈને ત્યાં જવા સાહેબે તેમને કહ્યું. ખુશ થતા તે બધા આવ્યા મારી પાસે. મને રીંગોંગ કેમ્પની વાત કરી. મેં કહ્યું: “નાદુરસ્ત તબિયતને લીધે હું નહીં આવી શકું, પણ તમે બધા આ લાભ ચૂકતા નહીં. જરૂર હિંગોળગઢ જાવ.” તે મિત્રો નિરાશ થયા. મારી પાસેથી નીકળી સીધા પહોંચ્યા સાહેબ પાસે. મારી અનિચ્છાની તેમને વાત કરી. સાહેબ ન માન્યા. કહે, “જાવ, લાલસિંહભાઈને અહીં લઈ આવો.” પેલા મિત્રો આવ્યા અને મને ઉઠાવ્યો. સાહેબ કહે “શું વાંધો છે? હિંગોળગઢ કેમ નથી જાવું?” મેં મારી અશક્તિ અને જીર્ણ જ્વરની વાત કરી, અને કહ્યું, “ત્યાં જઈને હું કોઈ કામમાં નહીં આવું. નકામો ભારરૂપ થઈ પડીશ. આથી મારા જવાથી કાંઈ અર્થ નહીં સરે.” સાહેબ કહે, “ગઢનાં હવાપાણી બહુ સારાં છે. ત્યાં

તમારી તબિયત સારી થઈ જશે. તમારે જવાનું જ છે. બીજું કાંઈ નહીં તો પકડાયેલાં પંખીઓની વિગતો એક જગ્યાએ બેસીને રજિસ્ટરમાં લખી તો શકશો ને? રખડપટ્ટી આ ભાઈઓ કરશે.” આમ મારે હિંગોળગઢ જવાનું થયું. બીજા દિવસે પેલા મિત્રો સાથે પહોંચ્યો હિંગોળગઢ. સાહેબની વાત સાચી પડી. જંગલમાં બધે ફરતો. ત્રણ દિવસ અમે ત્યાં રોકાયા તે દરમિયાન મને યાદ પણ ન આવ્યું કે મારી તબિયતમાં કાંઈ વાંધો છે. આમ ‘બર્ડ રીંગોંગ કેમ્પ’નો નવો અનુભવ મળ્યો. ત્યાર પછી સમયાંતરે થયેલા બીજા એવા કેમ્પોમાં ભાગ લેવા માંડ્યો. ઘણું નવું જાણવાનું મળ્યું.

અહીં ‘બર્ડ રીંગોંગ’ વિશે થોડી વાત કરું. ચીમાસું ઊતર્યે યુરોપ, રશિયા, સાઈબીરિયા, મધ્ય એશિયા તથા પશ્ચિમ એશિયાના દેશોમાંથી કરોડો પંખીઓ શિયાળામાં ભારત આવે છે. અહીં યોગ્ય સ્થળોએ તેમને જાળમાં પકડી તેમનાં એક પગમાં એલ્યુમિનિયમ મિશ્ર ધાતુની પંખીઓના કદ મુજબની નાની મોટી રીંગ પહેરાવવામાં આવે છે. તે રીંગમાં અનુક્રમ નંબર અને તે પહેરાવનાર સંસ્થાનું નામ ઉપસાવેલ હોય છે.

પકડાએલ પંખીને કાળજીપૂર્વક જાળમાંથી કાઢવામાં આવે છે. તેમ કરતાં તેને જરાય ઈજા ન થાય તેનું ખાસ ધ્યાન રખાય છે. પછી એક રજિસ્ટરમાં તેની વિગતવાર નોંધ કરાય છે. તેમાં પકડાચાની તારીખ,

સ્થળનું નામ, પંખીનું નામ, શક્ય હોય ત્યાં તેમની જાતિ એટલે કે નર છે કે માદા તે, તેમનું વજન, પાંખ-પૂંછડીના માપ અને તેને પહેરાએલ રીંગનો નંબર લખીને પંખીને છોડી મુકાય છે. આ રીંગને લીધે પંખીને તેના દૈનિક જીવનમાં જરાય તકલીફ પડતી નથી.

ભારતમાં જુદાં જુદાં સ્થળોએ થઈને હજારો પંખીઓને રીંગ પહેરાવવામાં આવે છે. આટલાં વરસોમાં બે લાખથી વધારે પંખીઓને આવી વીંટી પહેરાવાઈ છે. જે દેશોમાંથી તે પંખીઓ અહીં આવે છે ત્યાં પણ આવી રીતે પંખીઓને પકડીને રીંગ પહેરાવી તેની વિગતવાર નોંધ રજિસ્ટરમાં લખી તેમને છોડી મૂકે છે. આવા રીંગવાળા પંખી ક્વચિત્ આપણી જાળમાં સપડાય છે. તેમના રીંગના નંબર અને અન્ય વિગતો આપણા રજિસ્ટરમાં નોંધાય છે. તે પંખી ક્યાં અને કઈ તારીખે આપણી જાળમાં પકડાયું તેની વિગત રીંગ પહેરાવનાર સંસ્થાને મોકલાય છે. (દરેક દેશમાં એક માન્ય સંસ્થા જ આ પ્રવૃત્તિ કરી શકે છે.) તે જ પ્રમાણે અહીં રીંગ પહેરાવેલ પંખી અન્ય દેશમાં પકડાય તો તે લોકો તેની વિગત આપણને મોકલે છે. તેને આપણા રજિસ્ટરમાં જે તે પંખીને સામે લખી લેવાય છે. આમ યાયાવર પંખીઓ ક્યાંથી આવે છે અને ક્યાં જાય છે, તેની સાચી માહિતી મળી રહે છે. મુસાફરીમાં તે કેટલા માઈલ ઊડ્યું અને તે અંતર તેણે કેટલા દિવસમાં કાપ્યું તેની જાણકારી મળે છે.

રીંગ પહેરાવવાને લીધે પંખીની ઉંમર પણ ક્યારેક જાણી શકાય છે. દેશી કે પરદેશી જે કોઈ પંખી જાળમાં સપડાય તે દરેકને રીંગ પહેરાવીને તેની નોંધ રખાય છે. હિંગોળગઢનાં મોતીસરી જંગલમાં આ રીંગીંગ કાર્યક્રમ થતો. ત્યાં બુલબુલ સારી સંખ્યામાં હોય છે. ક્વચિત્ તેઓ પણ જાળમાં સપડાય છે. આવું એક બુલબુલ જાળમાં સપડાયું. તેની રીંગ ઉપરના નંબરથી આપણા રજિસ્ટરમાં જોતાં માલૂમ પડ્યું કે બાર વરસ પહેલાં તે જ સ્થળેથી તેને રીંગ પહેરાવેલી. આમ કુદરતી અવસ્થામાં બુલબુલ બાર વરસથી વધારે જીવી શકે છે

તે જાણવા મળ્યું. હિંગોળગઢે રીંગ પહેરાવેલ એક યાયાવર પંખી યુરોપના ગ્રીસ પાસેના કીટ ટાપુ ઉપર જાળમાં સપડાયેલું. આ બે સ્થળો વચ્ચેનું સીધું અંતર ત્રણ હજાર કિલોમીટર છે.

અમેરિકા અને યુરોપમાં દર વરસે લાખો પંખીઓને રીંગ પહેરાવી છોડી મૂકવામાં આવે છે. ત્યાંના પ્રમાણમાં આપણે નાણાંના અભાવે ખાસ કાંઈ કરી શકતા નથી, એમ કહેવું પડે છે. બાકી આ પ્રવૃત્તિ ખૂબ ઉપયોગી અને જરૂરી છે.

હું રાજકોટ હતો તે દરમિયાન શ્રી ઝફર ફતેહઅલીએ મુંબઈથી 'Newsletter for Bird watchers' નામનું માસિક શરૂ કર્યું. સાઈકલોસ્ટાઈલ સ્વરૂપે તે નીકળતું અને રસધરાવનારાને નિ:શુલ્ક મોકલાતું. તેના પહેલા જ અંકથી મેં તે મંગાવવાનું શરૂ કરેલું. એક પૂર્વનિશ્ચિત રવિવારે સવારથી સાંજ સુધીમાં જોયેલ પંખીઓની યાદી બનાવીને મુંબઈ મોકલવાની વાત તેમાં આવી. સૌથી વધારે પંખી જોનારને સલીમ અલીની 'The Book of Indian Birds' ઇનામ તરીકે મળવાની હતી.

અમસ્થાયે હું રજાના દિવસે એકલો એકલો પંખી નિરીક્ષણ કરવા નીકળી પડતો. હરીફાઈમાં ભાગ લેવાનું તો મારા માટે માત્ર નિમિત્ત હતું. તે રવિવારે પક્ષીનિરીક્ષણ કરતો ગયો અને જોયેલ પંખીનું નામ ડાયરીમાં ટપકાવતો ગયો. આજી નદીના કિનારે આવેલ સેન્ટ્રલ જેલ આસપાસનો નદીકાંઠો પંખીઓ જોવા માટેનું મારું માનીતું સ્થળ. તેમાંય નદી કિનારે આવેલ કર્ણેશ્વર મહાદેવનું મંદિર વધારે માનીતું. રાજકોટમાં તે વખતે ખુલ્લી ગટરો હતી. જેલથી થોડે ઉપરવાસ ગટરનું પાણી આજી નદીમાં છોડી દેવાતું ત્યાં નદીનો પટ પથરાય. નદીકાંઠે જેમની જમીનો હતી તે ખેડૂતોએ આપસૂઝથી માટીનો નાનો આડબંધ કરીને ગટરના પાણીને રોક્યું. પછી તેમાં પંપ મૂકીને પોતાનાં ખેતરોમાં તેનાથી સિંચાઈ કરી, વધારે પાક પકવતા. આડબંધને લીધે નદીમાં નાનું છીછરું જળાશય ગટરના પાણીનું બનતું. તેમાં થતાં

જીવજંતુ ખાવા પંખીઓ શિયાળામાં આવતાં. તેમના નિરીક્ષણ માટે તે સરસ સ્થળ.

હવે મૂળ વાત પર આવું. જેલ સામેના રહેઠાણ વિસ્તારની ગટરોનું પાણી એક મોટા ધોરિયા રૂપે નદીમાં જતું. પંખીનિરીક્ષણ કરતો કરતો હું જેલના મુખ્ય દરવાજા નજીક પહોંચ્યો. ત્યાં એક આશ્ચર્યજનક બાબત મારી નજરે ચડી. મારાથી સાત આઠ મીટર દૂર ઘાસવાળી જમીનમાં ચરતી ૭-૮ કાબરી મેના (Pied Myna) મારી નજરે ચડી. તેમને જોતાં હું ખુશખુશ. સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતમાં તે પહેલાં કાબરી મેના ક્યાંય

નોંધાયેલ નહીં. આ તેનો પહેલા રેકોર્ડ હતો. હરીફાઈ મને તો ફળી.

૧૯૬૬માં હું થોડો વખત જસદણમાં રહેલો. ત્યાં એક દિવસ શ્રી દરબાર સાહેબની વાડીમાં ફરતો હતો ત્યારે એક કાબરી મેના મારા જોવામાં આવેલી. તે મારું તેનું બીજું દર્શન. ત્યાર પછી તો કોઈ કોઈ વાર બીજાઓની નજરે તે ચડતી રહે છે.

(ક્રમશઃ)

સી-૨, હરિઓમ એપાર્ટ., 'ઘઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા' પ્રેસ રોડ,
જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૧૫

સાચે જ મોર બોલી રહ્યા છે...

અન્ય ઋતુમાં પણ આ મોર ટહુકા કરે છે કે કળા પણ કરે છે, પણ અત્યારે તો ઉપર આકાશમાં મેઘગર્જના અને નીચે... વૃક્ષરાજીમાંથી મોરની પ્રતિગર્જના. અને એવા ટહુકા કે ઉન્મત્ત મેઘને પણ એની નોંધ લેવી પડે. આ મેઘભીની ઋતુમાં મોરના અવાજમાં જે ભીનાશ અનુભવાય છે, તે અન્ય ઋતુઓમાં નહીં. મેઘથી મેદૂર આકાશ થઈ ગયું હોય, અને વનરાજી શ્યામ બની ગઈ હોય એવે વખતે મનમાં ગીતગોવિંદનો પ્રથમ શ્લોક ગણગણતા હોઈએ. ત્યાં

મેઘના સ્વાગતકૃત્યના ભાગ તરીકે મોરનો કેકારવ થયો. તેમાં ભળ્યો કોયલ અને પપીહાનો તીવ્ર સ્વર.

આખો લોક બદલાઈ ગયો... લાગ્યું કે અત્યારે રઘવાયું બની દોડતું બરાડતું ભોં ભોં કરતું... નગર મિથ્યા છે, અવાસ્તવિક છે. વાસ્તવિક છે તો માત્ર આ આ મેઘ, આ મોર, આ ભીની સાંજ. લેન્ડસ્કેપ જ નહીં, આપણો 'ઇનસ્કેપ' પણ બદલાઈ ગયો.

જોઈ હું તો ત્રણ-ચાર મોર પોતાની અનુપમ નૃત્યછટા બતાવી રહ્યા છે. મને ત્યાંથી પસાર થનારને ધ્યાનમાં લેતા નથી. હું ક્ષણિક ઊભો રહી તેમના કલાપની શોભા જોઈ રહું છું. એક મોરનું ધ્યાન ગયું. એ સભાન થયો, કદાચ શંકિત પણ થયો હશે તોયે તેની કળા ક્ષણેક મારી સામે જોતા રહીને ચાલુ રાખી. ને પછી એવા વળાંક સાથે સંકેલી લીધી કે ખભે પડેલા ખુલ્લા કેશને છટાથી કોઈ રમણી હાથમાં સંકેલી હળવો વળ ન આપતી હોય !

ભોળાભાઈ પટેલ

પ્રકાશક : આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની, ૧૯૯૬
સૌજન્ય : 'ચૈતર ચમકે ચાંદની'

'ગિલેમોટ' (Guillemot, *Uria aalge*) નામનાં પક્ષીઓ દરિયાકાંઠાની કરાડો પર મોટા ગીચ સમૂહોમાં, નજીક-નજીક માળા બનાવે છે. આવા ગીચ સમૂહમાં પણ ગિલેમોટ પોતાના માળા અને ઈંડાંને કઈ રીતે ઓળખી લે છે ? એનું કારણ એ છે કે ગિલેમોટનું દરેક ઈંડું અલગ રંગનું હોય છે અને તેના પરની ભાત પણ આગવી હોય છે.

વિહંગાવલોકન

શ્રી લલકુમાર ખાયર

આપનું અંગત રણદ્વીપ...

હા, પક્ષીઓને અભયારણ્યોથી વિશેષ કશુંક જોઈએ છે; એમને તમારા ભાવવિશ્વનો ભાગ બનવું છે. તમારું ઘર, આંગણ, પાડોશ અને એ બધાની વચ્ચે ઘેરાયેલા વિશાળ આકાશના તેઓને અભિન્ન અંગ બનવું છે. અફાટ નિર્જીવ સાગરમાં માત્ર ટાપુઓની જેમ અભયારણ્યો અને આરક્ષિત વિસ્તારો જ વન્ય જીવોની હયાતિને સુનિશ્ચિત કરે, એવી પરિસ્થિતિને આપણે કદાપિ માન્ય ન રાખી શકીએ. 'વિહંગ'ના છેલ્લા અંકમાં પૂર્વ ગીરના પ્રવાસનું વર્ણન છે કે જ્યાં કેટલાક મિત્રોએ પક્ષીઓની ૨૯ જાતિનું અવલોકન કર્યું. અડધી સદી પહેલાં આ પક્ષીઓ આખા સૌરાષ્ટ્રમાં જોઈ શકાયાં હોત! આપણી સહિયારી અભિલાષાથી એ પરિસ્થિતિને પુનર્જીવિત કરવાની આવશ્યકતા ઊભી થઈ છે અને મને ખાતરી છે કે આપણે તે કરી શકીશું. મારા મત પ્રમાણે 'વિહંગ'નો આ જ ઉદ્દેશ હોઈ શકે. ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થતું આ સુંદર અને ઉપયોગી પ્રકાશન, રાજ્યભરમાં હાથ ઉપર લેવાયેલી કેટલીક મહત્ત્વની પરિયોજનામાંની એક છે, તેમ હું માનું છું. તેણે વાચક વર્ગમાં જે આવકાર પ્રાપ્ત કર્યો છે તે અચંબો પમાડે તેવો છે. તે માત્ર એક જ વ્યક્તિના નિજી રસ અને પ્રેમનું

પ્રતીક ન રહે તે બાબતે આપણે સૌએ જાગૃત રહેવાનું છે. આ ઉંમરે જ્યારે મારે વરંડામાં આરામ ફરમાવતાં જતનપૂર્વક ઉછેરેલાં મારાં ઝાડ-પાન અને તેમાં ઘર શોધતાં રહ્યાંસહ્યાં પક્ષીઓનું સંગીત સાંભળવાનું હોય ત્યારે આમ કલમ ઉપાડવાનું કારણ આ જ છે. હનુમાનગાળામાં મિત્રોએ જે પક્ષીજાતિઓ જોઈ તે સર્વે અહીં જ હોવી જોઈતી હતી; તે કેમ નથી એ બાબતે હું લખવા માગું છું.

'૬૦ના દસકામાં જ્યારે રાજકોટનું મારું આ ઘર મેં લીધું ત્યારે થોડાંક મકાનો તથા ચોતરફ ખુલ્લાં મેદાનો અને ખેતરો હતાં. ખૂબ પવન ફૂંકાતો અને પક્ષીવૈવિધ્ય પણ ઘણું હતું. દર શિયાળે થરથરા (Black Redstart)નો એક સુંદર નર ઘરની પછવાડે આવેલી ઝાડીમાં રહેતો. નવાસવા નંખાયેલા વીજળીના તાર ઉપર દરજીડા (Common Tailorbird), બુલબુલ (Red-vented Bulbul), હોલાની ત્રણેય જાતિઓ તથા કાળિયા કોશી (Black Drongo) દેખાતાં. ધાબે પડી રહેલા નકામા સામાનમાં દેવચકલી (Indian Robin)ની જોડી નિયમિત માળો કરતી. ઠંડીની ઋતુમાં બહાર ફરવા નીકળીએ તો કાબરો પિદ્ધે (Pied Wheatear), રણ પિદ્ધે (Desert Wheatear) અને

ઊજળો પિદ્ધે (Isabelline Wheatear) અચૂક દેખાતા - સાથે સાથે ધાનચીડીઓ (pipits) અને ચંડૂલો (larks) તો ખરી જ. અમારી 'હાઉસિંગ કોલોની'માં મોટાં વૃક્ષો ઉછેર્યા હોવાથી ગામ આખાના હોલા રાત્રે તેના પર રાતવાસો કરવા આવતા અને પો ફાટતાં જ તેમના સામૂહિક "ઘૂટરઘુ..."નો શોર એક અદ્વિતીય અનુભવ બની જતો. સમય જતાં ખેતરોમાં 'પ્લોટ' પડી ગયા અને બાંધકામ શરૂ થયું. ભયાનક ચેપી રોગની જેમ ફેલાતા જતા આ ઈંટ-ચૂનાનાં ખોખાંએ અમારા ઘરને પ્રક્ષાલતો અવિરત પવન અવરોધી લીધો. ખોરાકના સ્રોત અને રાતવાસાનાં ઠેકાણાં છીનવાઈ જતાં પક્ષીઓએ પણ ધીમે ધીમે વિદાય લીધી. તે પછી સાખેદ બહુ ઓછા બગીચા બન્યા અને વિશાળ વૃક્ષો તો ગણ્યાગાંઠ્યાં રહ્યાં. મારો પોતાનો બાગ પણ કેટલાંક મોટાં ઝાડને બાદ કરતાં અવગણિત થઈ ગયો હતો. તે સમયે આ વૃક્ષોની હયાતિએ બચી રહેલાં પક્ષીજીવનને પાયાની જરૂરિયાતનું માળખું પૂરું પાડ્યું. સદ્ભાગ્યે હોલા આ પુરાતન વૃક્ષો પર રાતવાસો કરવા આવતા અને મારા અતિથિઓ તેમનાં પ્રભાતિયાંની અવશ્ય નોંધ લેતાં.

'૮૦ના દાયકાના ઉત્તરાર્ધમાં રાજકોટના મારા આ ઘરમાં હું ફરીથી સ્થાયી થયો ત્યાર બાદ મારો બગીચો પુનઃજીવિત થયો અને વૃક્ષો પણ વધુ પલ્લવિત અને ઘટાદાર બન્યાં. હોલો (Eurasian Collared-Dove), લોટણ હોલો (Red Collared-Dove) અને હોલી (Little Brown Dove) એ ત્રણેય હોલાની જાતિઓ ઉપરાંત, દરજીડા, બુલબુલ અને શક્કરખોરા (Purple Sunbird) હવે દર વર્ષે નિયમિત બચ્યાં ઉછેરે છે, અને તે પણ ખિલાડીની હાજરી હોવા છતાં! જો કે, આસપાસના જીવન ટકાવવા માટે વિષમ અને પ્રતિકૂળ કહી શકાય એવા વાતાવરણમાં એ બચ્યાંનું પછી શું થતું હશે - એ ભગવાન જાણે !

શ્રી સલીમ અલીની ૮૬મી વર્ષગાંઠ વખતે મારા ઝાંપાની બહાર રસ્તાની ચોકડીની વચ્ચેવચ તેઓની પાસે મેં વડ રોપાવ્યો હતો. મારા નાનકડા પણ સુશોભિત બગીચાને હરીભરી પશ્ચાદ્ભૂમિ આપતો આ ઘેઘૂર વડ હવે સીમાચિહ્નરૂપ બની ગયો છે. મારી અગાસીમાંથી એક દીવાલ સર્જતી તેની વિશાળ ઘટા અને તેમાંથી ટહુકાતી કોયલને માણવાં એ મારે માટે અનંત આનંદનો સ્ત્રોત બની ગયો છે. જ્યારે ટેટા બેસે છે ત્યારે તે પક્ષીવૃંદ માટે આમંત્રણ બની જાય છે; પણ આ ઘટના ઋતુ-અવલંબિત છે. વળી, આસપાસમાં અન્ય સાથીવૃક્ષોની ગેરહાજરીમાં પક્ષીવૈવિધ્ય અને વિપુલતા મર્યાદિત થઈ જાય છે. આ વડની હાજરીથી ટ્રાફિકનિયમન તો થાય છે અને સાથે સાથે બહુવાંછિત છાંયો પણ મળે છે, એટલે લોકપ્રિય બન્યો છે, અને તેનાથી હું ખુશ થાઉં છું. હવે અન્ય પાડોશીઓએ પોતાની બાજુ આવાં વૃક્ષો વાવવાનું શરૂ કર્યું છે અને આશા છે કે સમય જતાં આ હરિત રણદ્વિપનું વિસ્તરણ થશે.

જો કોઈ સૌથી મોટી સમસ્યા હોય તો તે છે પાણીની અછત. પણ દરેક સમસ્યાનો ઉકેલ પણ છે, પાણીની જરૂરિયાત ઓછી હોય તેવાં વૃક્ષોનું ચયન કરી શકીએ. ખરેખર તો મેં જ્યારે મારા આંગણનાં મોટા ભાગનાં વૃક્ષો વાવ્યાં ત્યારે ત્રણ વર્ષ સળંગ દુકાળ પડ્યો હતો. નાના રોપાને તો થોડું અમસ્તું પાણી જોઈએ જે રસોડાના વપરાશ પછીનું વધેલું પણ પૂરતું થઈ રહે. બીજમાંથી ઉછેરેલા હોય તો તે રોપાના મૂળમાં ઘણી તાકાત હોય છે. અમે રસ્તાની બાજુમાં પણ વૃક્ષો વાવ્યાં હતાં. આજે જ્યારે અમારી કોલોનીની બહારના રહેણાંક વિસ્તારો ઉજ્જડ અને ગરમીથી શેકાતા જોઈએ છીએ ત્યારે અમારા આ નાનકડા રણદ્વિપ માટે અમને ગર્વ થાય છે. આપણાં સ્થાનિક દેશી વૃક્ષોને નાના રોપાની અવસ્થામાં પણ બહુ પાણી જોઈતું નથી. તેમને માત્ર

રખડતાં ઢોરઢાંખર - કે જે આપણા ભારતીય ભૂમિચિત્રનું એક આગવું લક્ષણ બની ગયું છે - થી સંભાળવા પડે. કોઈ એક મોટું અવરોધાત્મક પરિબળ હોય તો તે શહેર નગરપાલિકાના સફાઈ કર્મચારીઓ જેમને ખરી પડેલાં પાંદડાં સાફ કરવા એ એક બોજો લાગે છે. તેઓ અચૂક આ પાંદડાંનો કોઈ નાના-મોટા વૃક્ષની નીચે ઢગલો કરશે અને આગ ચાંપી દેશે. ભભૂકતી જ્વાળાની આંચ લાગતા એ ઝાડ ભાગ્યે જ બચશે. અમારે ત્યાં અનેક વખત સીધી 'કમિશનરશ્રી'ને ફરિયાદ કરતા સદ્દનસીબે હવે આ આચરણમાંથી મુક્તિ મળી છે. એ પછી આવે છે દૂરભાષ અને વીજળીખાતાના કર્મચારીઓ; સમયાંતરે તેઓ વૃક્ષોને આડેઘડ કાપતાં રહે છે. મારા વર્ષો જૂના માળીને મેં એવી રીતે તાલીમબદ્ધ કર્યો છે કે અમારા વિસ્તારમાં તો વૃક્ષો દર વર્ષે સુવ્યવસ્થિત રીતે છંટાતા રહે છે.

કદાચ ઘણાને ખબર નથી કે આપણે ત્યાં બારેમાસ લીલા રહેતા વેલાના પણ અનેક વિકલ્પો ઉપલબ્ધ છે. વેલાની અનેક જાતિઓ અલગ અલગ ઋતુમાં આકર્ષક ફૂલો આપે છે, જેમાંનાં ઘણાં વિશિષ્ટ સુગંધ ધરાવે છે. મેં ખાસ વિચારપૂર્વક ખાલી દીવાલો ઉપર વેલાનું આવરણ કરી દીધું છે - તો અમુક જગ્યાએ આ વેલાથી આડશ ઊભી કરી છે. એક વાર ચોંટી જાય પછી વૃક્ષોની માફક વેલને પણ પાણીની ખાસ આવશ્યકતા નથી. વૃક્ષોની જેમ તેમને સમયાંતરે

છાંટવાની જરૂર પડે છે, છતાં ધાર્યા કરતાં ઓછી મહેનતે માત્ર આપણી કલાદષ્ટિને જ નહીં પણ પક્ષીઓને પણ સુખદાયક નીવડે છે. બે-ત્રણ વર્ષમાં મારે સૂર્યશક્તિને અસરકારક રીતે સંચિત કરી તેને જૈવિક તાકાત અને વૈવિધ્ય તથા સેન્દ્રિય સમૃદ્ધિમાં રૂપાંતરિત કરવી છે. જંતુનાશકોના સંપૂર્ણ નિષેધની સાથે સૂકાં-ખરેલાં પાંદડાંનું ખાતર સજીવ માટીમાં રૂપાંતરિત થશે, જે પંખીઓ માટે આકર્ષણ ઊભું કરશે અને સાથે સાથે પાણીની જરૂરિયાત ઓછી કરશે. વેલાની આડશથી અગાસી ઉપર પણ છાંયો રહેશે અને પસંદગીના થોર જેવાં છોડ(xerophytic plants)નાં ફૂંડાં મૂકીશ તો મારું આ નાનકડું રહેઠાણ સંપૂર્ણપણે જૈવિક કવચથી આવરિત થઈ જતું હું કલ્પી શકું છું. પક્ષીઘરો અને ખોરાક-દાણાની તાસક મૂકીશ તો હજી વધુ પક્ષીઓને આમંત્રી શકીશ. કાબરો, ચકલાં અને પોપટો તથા ક્વચિત્ વૃક્ષોની મુલાકાત લેતી અને રાત્રે દીવાબત્તીની આસપાસ જીવડાં પકડતી ચીબરી પણ કદાચ પક્ષીઘરમાં રહેવા આવી જાય!

'વિહંગ'ના માધ્યમથી મને વિશ્વાસ છે કે વધુને વધુ મિત્રો તેઓના ઘરોને ઝાડપાનથી સજાવવા માટે પ્રેરિત થશે અને કદાચ આ વૃક્ષાચ્છાદિત રહેઠાણો ભૂતકાળનાં વર્ષો કરતાં બેપાંખાળા દોસ્તોની મુલાકાતોમાં વધારો કરશે.

૧૪, જ્યંત સોસયટી, રાજકોટ-૩૬૪૦૦૪

ખડમોર: પાંખોના અવાજથી પ્રજનનઋતુનું એલાન આપતું પક્ષી : ભાગ-૨

ડૉ. સલીમ અલીએ ૧-૮-૮૧ના રોજ મધ્યપ્રદેશની મુલાકાત લીધી. તેઓનો ઉદ્દેશ હતો ખડમોર (Lesser Florican) તથા ઘોરડ (Great Indian Bustard) માટે અભયારણ્યો ઊભાં કરવાનો. તેમણે જ્યારે દૂરબીનથી ખડમોરને ઠેકડો મારતા જોયો ત્યારે પોતાનો આનંદ રોકી ન શક્યા; ગદ્ગદિત અવાજ સાથે બોલ્યા, “અતિ સુંદર! હું ખડમોરને ૩૦ વર્ષ પછી જોઈ રહ્યો છું.”

બીજા વર્ષે સૈલાના અને સરદારપુરમાં કુલ બે ખડમોરને કડી પહેરાવવામાં આવી. પછીના વર્ષે જે-તે વિસ્તારમાં તેઓ પાછા ન આવ્યા. આ વિસ્તારમાં ખડમોર માત્ર પ્રજનન ઋતુમાં જોવા મળે છે; એટલે કે, ચોમાસામાં – જૂન મહિનાના અંત ભાગથી સપ્ટેમ્બરના અંત સુધી (ગુજરાતની જેમ જ). ત્યાર બાદ તેઓ કોઈ અજ્ઞાત સ્થળે ચાલ્યાં જાય છે. બિનપ્રજનન-ઋતુ દરમિયાનની તેમની ઉપસ્થિતિ તથા સ્થાનિક પ્રવાસી અંગેની ચોક્કસ માહિતી આજે ૨૯ વર્ષો પછી પણ મળી શકી નથી.

જો નાનું ‘ટ્રાન્સમીટર’ મૂકી દીધું હોય તો? પણ બીજો પ્રશ્ન એ થાય કે, જ્યારે આ પક્ષીની આટલી ઓછી વસતિ બચી છે ત્યારે આવા પ્રયોગોની યોગ્યતા કેટલી?

ખડમોરની માદા ઘાસિયાં મેદાનોમાં તો ક્યારેક ખેતરમાં માળો કરે છે. વધતી જતી માનવ-વસતિને લીધે ઘાસિયાં મેદાનો અદૃશ્ય થઈ રહ્યાં છે.

જંતુનાશકોએ લગભગ બધી જ પક્ષીજાતિઓ ઉપર નકારાત્મક અસર કરી છે. છેલ્લાં ૨૫ વર્ષોમાં પ્રજનન વિસ્તારોમાં ખડમોરની સંખ્યા ઘટીને ૨૦% થઈ ગઈ છે. બિનપ્રજનન વિસ્તારોમાં તેઓ ક્યાં જોખમોનો સામનો કરી રહ્યાં છે, તે અંગે ભાગ્યે જ કોઈ માહિતી હશે.

૧૯૮૪-૮૫માં ડૉ. રવિશંકરને તેઓની પીએચ.ડી.ની ઉપાધિ માટે સૈલાનામાં ખડમોરનો અભ્યાસ કર્યો હતો. આ ગાળામાં અમે નોંધ્યું હતું કે, કૂદકો મારતી વખતે ખડમોર જે અવાજ કાઢે છે તે અવાજ, જ્યારે એ જમીન પર હોય ત્યારે નથી કાઢતો. કૂદકા સિવાય તો આ પક્ષી લગભગ મૂંગું છે એમ જ કહી શકાય.

‘નેચર ક્લબ, સુરત’ના મુકેશ ભટ્ટે કૂદકો મારતા ખડમોરની અનેક તસવીરો લીધી છે. છેલ્લાં ૨૫ વર્ષોમાં નવેન્દુ લાડ અને મેં પણ ખડમોરની અનેક તસવીરો લીધી છે. ખડમોર અવાજ કેવી રીતે કાઢે છે તે વિશે અમે કોઈ

નિર્ણય ઉપર ન હતા આવી શકતા. ૨૦૦૭ના ચોમાસામાં મુકેશ ભટ્ટે ખડમોરના કૂદકાનું દૃશ્યમુદ્રણ (video-recording) કર્યું. અવાજનો ગાળો, અવાજના નવ ધ્વનિ-અંશ (bit) સાથે પાંખોનો નવ વખત ફફડાટ (beat), આવર્તન વગેરે બધાની ચોકસાઈ થઈ પણ અવાજ ખરેખર ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે વિગતથી અમે વંચિત રહ્યાં.

તસવીર : પરશુરામ લાડ

૨૦૦૮માં મેં ફરીથી પાંખોની ઝીણવટભરી વિગત સાથે તસવીરો લીધી પણ અવાજ કેવી રીતે નિષ્પન્ન થાય છે તે માહિતીથી અજાણ રહ્યા.

થોડા મહિના પહેલાં બી.એન.એચ.એસ.ના ડાયરેક્ટર શ્રી અસદ રહેમાનીનો ફોન આવ્યો કે ડૉ. રવિશંકરનું હવે આપણી સાથે રહ્યા નથી.

હું ચાલુ વર્ષના ચોમાસા માટે તૈયારી કરી રહ્યો હતો. ખડમોરના કૂદકાની તસવીરો તથા દશ્યમુદ્રણને ધ્યાનપૂર્વક જોતાં જણાયું કે, પ્રાથમિક પીંછાં પાંખોની અંદર વળે છે. એ પણ સ્પષ્ટ થયું કે, પાંખોમાં બે પ્રકારનાં હલનચલન છે; એક પાંખોનો ફફડાટ અને બીજું, તે જ સમયે કોણીના સાંધાથી પ્રાથમિક પીંછાંનું અંદર વળવું આ બીજી 'મુવમેન્ટ' કૂદકા દરમિયાન ઉત્પન્ન થતા અવાજ માટે જવાબદાર છે, તે આપણે ગયા અંકમાં (વર્ષા ૨૦૧૦, પા. ૧૦) જોઈ ગયા.

પી. એમ. લાડ
બી/૧૪૯, શાહપુરા, ભોપાલ

(શ્રી પરશુરામ લાડ ૧૯૮૧માં વન્યજીવ શાખામાંથી વનવિહાર રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનમાં ડાયરેક્ટર તરીકે નિયુક્ત થયા. તેઓ પક્ષીનિરીક્ષક હોઈ પક્ષી-અભયારણ્યો ઊભાં કરવાનું કાર્ય તેઓને સોંપાતું. ડૉ. સલીમ અલીની મધ્યપ્રદેશની મુલાકાતો વખતે શ્રી લાડ તેઓની સાથે રહેતા. છેલ્લે છેલ્લે તેઓ વન્યજીવ શાખામાં મુખ્ય વન-સંરક્ષક તરીકે સેવા આપતા હતા. ૧૯૯૨માં તેઓની નિવૃત્તિ પછીથી તેઓ ખડમોરના વિસ્તારોની નિયમિત મુલાકાતો લે છે. ગત અંકમાં ખડમોર દ્વારા કૂદકા દરમિયાન ઉત્પન્ન થતા અવાજ વિશેના તેઓના અભ્યાસની વિગતો આપવામાં આવી હતી. પ્રસ્તુત નોંધ એ અભ્યાસના પરિપ્રેક્ષ્યને સ્પષ્ટ કરવા માટે જરૂરી હતી - સં.)

A photographic field guide to the BIRDS OF GUJARAT

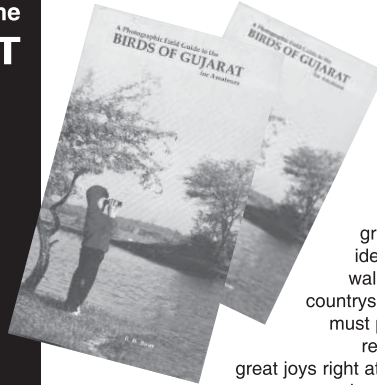
Available at

Dr. R. B. Balar

10/A, Sweet Home Society,
Shreyas Tekra, Ambawadi Vistar
P. O. Ahmedabad-380 015
Ph: 26610533 M:9427703589

Gurjar Grantharatna Karyalaya,

Gandhi Road, Ahmedabad 380 001
Ph: 22144663

Shri Lavkumar Khachar

an eminent naturalist and
bird watcher of Gujarat says

..... The photographs are of great fidelity and certainly help in identification of birds seen on any walk in a city garden or across the countryside, but above all, we Gujaratis must possess a copy of it for no other reason than as a reminder of the great joys right at our doorsteps if only we know when to stop and where to look.....

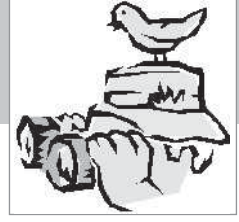
Shri Laisinh Raol,

an eminent Gujarati writer and author of four books on birds of Gujarat says

The husband and wife team has made bird watching as an obsession spending more and more of their spare time visiting different areas of India. This book is the result of two decades looking at birds through their camera's lens.....

Advt.

નિરીક્ષણ નોંધ

ખેરખટ્ટાનાં કેટલાંક વિરલ નિરીક્ષણો

મેં તા. ૭-૮ જૂન, ૨૦૧૦ના રોજ નાગપુર પાસેના તાડોબા વાઘ અભયારણ્યની મુલાકાત લીધી. તા. ૯ની સવારે ત્યાં આશ્ચર્ય સાથે વૃક્ષની ડાળીએ બેસી ખેરખટ્ટા (Indian Treepie)ને ભીમરાજને (Greater Racket-tailed Drongo) ખાતો જોયો. જો કે, મેં ખેરખટ્ટાને શિકાર કરતાં જોયો ન હતો પરંતુ હું આ શિકાર તેણે જ કર્યો હશે તેમ માનું છું, કારણ આજુબાજુમાં કોઈ અન્ય શિકારી હતું નહીં અને શિકાર તાજો સડચા વગરનો જણાતો હતો. મેં કેટલીક તસવીર લીધી. મને આ વાતનું ઘણું આશ્ચર્ય થયું, કારણ મેં ખેરખટ્ટો એક ભીમરાજ જેટલા મોટા પક્ષીનો શિકાર કરતો હોય તેવું સાંભળ્યું ન હતું.

તા. ૧૦ની સવારે લગભગ એ જ જગ્યાએ ખેરખટ્ટો અને ઝઝૂમતા ચામાચીડિયાની મંત્રમુગ્ધ કરતી લડાઈ જોઈ. ખેરખટ્ટો નિર્દયતાપૂર્વક ચામાચીડિયા પર સતત હુમલો કરતો હતો. તે પંજાથી તેનું ગળું પકડવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો, જ્યારે ચામાચીડિયું તેને બટકા ભરતું હતું. લડાઈ ૩ મિનિટ જેટલી ચાલી. અંતે ચામાચીડિયાનું ગળું પકડવામાં તે સફળ થયો અને બીજા ૫ મિનિટ, ત્યાં સુધી પકડી રાખ્યું જ્યાં સુધી ચામાચીડિયાએ

હલનચલન બંધ ન કર્યું. મેં આ ઘટનાની સળંગ તસવીરો લીધી.

ચામાચીડિયાની પ્રજાતિનો ખ્યાલ આવ્યો નહીં પરંતુ મોટે ભાગે 'ફૂટ બેટ' હતું, કારણ તેનું કદ ઉંચી ૪ ઈંચ અને પાંખોની પહોળાઈ ૭થી ૮ ઈંચ હતી. મેં પ્રથમ વાર આ રીતે ખેરખટ્ટાને ચામાચીડિયાનો શિકાર કરતા જોયો.

આ ઉપરથી એવું જણાય છે કે, ખેરખટ્ટો માનીએ છીએ તે કરતાં વધુ માંસભક્ષી (carnivorous) અને તકસાધુ (opportunistic) છે.

રોહિત ગણપુલે
C/o પરશુરામ પોટરિ વર્ક્સ,
નગરબાગ સ્ટેશન સામે, મોરબી-૩૬૩૬૪૨

અતુલમાં નારંગી કસ્તૂરાનું આગમન

મારું ગામ અતુલ, ઘટાદાર વૃક્ષો અને હરિયાળીથી આચ્છાદિત છે. હાલમાં થયેલા ઝરમર વરસાદથી હરિયાળીમાં અભિવૃદ્ધિ થઈ છે. તા. ૧૪-૦૬-૧૦ના રોજ હું મારા કામ અર્થે કોલોનીના રસ્તા પરથી પસાર થઈ રહ્યો હતો ત્યારે મને કોઈ એક પક્ષીનો અનોખો કલરવ સાંભળવા મળ્યો. મોટરસાઈકલ પાછું વાળીને ઉત્સુકતાપૂર્વક જ્યાંથી અવાજ સંભળાતો હતો ત્યાં આવી ઊભો રહ્યો. આશ્ચર્ય સાથે મને સામેનાં ગુલમહોરના વૃક્ષ ઉપર ૨૦ ફૂટ ઊંચે નારંગી કસ્તૂરો (Orange-headed Thrush) જોવા મળ્યો. સતત કલરવ કરી બીજાને આમંત્રિત કરી રહ્યો હતો. થોડી ક્ષણોમાં તેની જોડ પણ આવી પહોંચી. લગભગ દસ મિનિટ સુધી એક જ સ્થળે કલરવ કર્યા બાદ બંને પક્ષીઓ ઊડી ગયાં.

ત્યાર બાદ, સતત આ પક્ષી માટેની મારી શોધ ચાલુ રહી. મારા માટે આ પક્ષી અતુલ ગામમાં હોવું નવાઈજનક હતું. ૧૯-૦૬-૧૦ના રોજ મિત્ર રાજેશ

પટેલ સાથે પાર નદી નજીકના આંબાવાડિયા અને ઝાડીઓમાં શોધ કરી. લગભગ અડધો કલાકની મથામણ પછી મને ફરી એ જ કલરવ સાંભળવા મળ્યો. ધીમે પગલે નજીક જતાં પાણીના ખાબોચિયા પાસેથી ઊડીને એક પક્ષી ઝાડીમાં ભરાઈ ગયું. છતાં પણ સતત શોધને અંતે અમને ઢેડ ઉંબરનાં ઝાડ ઉપર એક કરતૂરો જોવા મળ્યો. બે તસવીરો પણ લઈ લીધી.

મહમદહસન ઉસમાનભાઈ જત

૩, આનંદ કોલોની, પોલ્ટી ફાર્મ રોડ, ફર્સ્ટ ગેઈટ, અનુલ-૩૯૬૦૨૦

ગવિયર તળાવની મુલાકાત

તા. ૯-૫-૧૦ : સવારે ૬ વાગ્યે ડુમસ માર્ગ પર આવેલા ગવિયર તળાવ પર પહોંચ્યો. પીળક (Eurasian Golden Oriole)નો અવાજ સાંભળ્યો. ૨ સુરંગી પાનબગલી (Chestnut Bittern) જોઈ. ૩ દૂધરાજ (Asian Paradise-Flycatcher), બે માદા અને કથ્યાઈ રંગનો લાંબી પૂંછડીવાળો નર જોયા. દૂધરાજનો નર એક નાનો, લાલ રંગનો વાણિયો (Dragon Fly) પકડી લાવ્યો અને ગાંડા બાવળ પર બેસી ૬-૭ વખત તેને પટકી ખાઈ ગયો. નાના પતરંગા (Small Green Bee-Eater)ને હવામાં ઊડતા વાણિયાને પકડતા જોયો. તે ચાંચમાં લઈને આગળ જતો જ હતો કે તરત જ કાળો કોશી (Black Drongo) અવાજ કરતો આવ્યો ને તેની પાછળ પડ્યો. તેણે પતરંગાને શિકાર છોડવાની ફરજ પાડી અને જાતે શિકાર લઈ ગયો. પ્રગતિ, સુમી અને હું - અમે ત્રણેએ કાસીદના ઝાડ પર નાયણ (Fantail Flycatcher) જોઈ. ગવિયર પર તેની આ પહેલી નોંધ છે. (કઈ નાયણ?-સં)

તા. ૧૬-૫-૧૦ : ગવિયર તળાવ પર ૩ દૂધરાજ (બે માદા અને એક નર) જોયાં. નાના પતરંગાને હવામાંથી વાણિયો પકડતાં જોયો. ૪ સુરંગી પાનબગલી અને ૧ પીળી પાનબગલી (Yellow Bittern) જોઈ. મેં મોટા ભાગે નીલ જલમુરઘા (Purple Moorhen)ને જળકુંભી પર જોયો છે, પહેલી વખત તેને ચિયા વાળીને

તેના ઉપર બેઠેલો જાયો. નાના કલકલિયા (Small Blue Kingfisher)ને સામાન્ય રીતે પાણીની સપાટીને સમાંતર ઊડીને અથવા ઝાડની ડાળી પર બેસીને પાણીમાં ડૂબકી મારી શિકાર કરતા જોયો છે. હું, ધીરજ, વ્રજેશ અને હાર્દિક, અમે પ્રથમ વખત નાના કલકલિયાને કાબરા કલકલિયા (Lesser Pied Kingfisher)ની માફક હવામાં એક જ જગ્યાએ સ્થિર રહીને ડૂબકી મારી શિકાર કરતાં જોયો. તેણે ૩ વખત આ રીતે ડૂબકી મારી અને પછી નજીકના ગાંડા બાવળ પર જઈને બેસી ગયો.

કાગાવલોકન

૧૯-૦૫-૧૦ : મારી ઓફિસ પાસે ચાની લારીની નજીક પાણીની કૂંડી મૂકી છે. ચકલી, કબૂતર, કાબર, ખિસકોલી, કૂતરાં બધાં જ તેમાંથી પાણી પીતાં હોય છે. બપોરના સમયે ગિરનારી કાગડો (Jungle Crow) માંસનો ટુકડો લઈને આવ્યો. આજુબાજુ જોઈ તેણે ટુકડો પાણીની કૂંડીમાં નાખ્યો. પાણી પીધું અને પછી માંસનો ભીનો ટુકડો લઈ નજીકના સરગવાના ઝાડ પર બેસીને ખાધો. વારાફરતી આ પ્રમાણે તેણે ત્રણ વખત માંસનો ટુકડો લઈ આવી ખાધો.

૨૦-૫-૧૦ : ઓફિસ પાસે ચાની લારી પર વિરલ અને હું ચા પીતા'તા. એવામાં ગિરનારી કાગડો માંસનો ટુકડો લઈ આવ્યો. અમે બંને જણાએ જોયું કે તેણે ઉપર મુજબની રીતે જ તે ખાધો. આ અગાઉ, મેં ઘણી વખત ગિરનારી કાગડાને રોટલી, ભાખરી પાણીમાં ડુબાડી ખાતો જોયો છે. ઉમરા ઓવારા પર તેને ચાંચમાં ગાંઠિયા ભરી, પાણીમાં ડુબાડીને ખાતો જોયો છે.

૨૨-૫-૧૦ : મજુરાગેટ, સુરતસ્થિત મારી ઓફિસની બાજુની અગાસી પર ઘણા કાગડાને અવાજ કરતા સાંભળ્યા. ઓફિસ આઠમા માળે છે. હું છઠ્ઠા માળે પહોંચ્યો અને નીચે અગાસીમાં જોયું તો એક ગિરનારી કાગડો બીજા ગિરનારી કાગડાની સાથે પગના પંજા ભેરવી પાંખ અને ચાંચથી લડતો હતો અને બાકીના કાગડા “કા-કા”નો અવાજ કરી જાણે બંનેને ઉશ્કેરતા

હોય એવું લાગતું. મેં લગભગ ૧૫-૨૦ મિનિટ સુધી તેમને લડતા જોયા. મારી પાસે કેમેરાવાળો મોબાઈલ નહોતો તેથી ફોટા કે 'વિડિયો-ક્લિપ' લઈ શક્યો નહિ. ઓફિસથી ફોન આવતા હું ત્યાંથી ચાલી ગયો. અડધા કલાક પછી આવીને જોયું તો એક કાગડાએ બીજાનાં પીંછાં છૂટાં કરી નાખ્યાં હતાં, તેની છાતીનો ભાગ ફાડી નાખ્યો હતો અને માંસ ખાતો હતો. ૫-૧૦ મિનિટ મેં તે જોયું.

કુદરતી કીટનાશક

૨૩-૭-૧૦ની સાંજથી વરસાદ બરાબર જામ્યો છે પણ દિવસના થોડા ઉકળાટને લીધે કાળી કીડી અને મંકોડા દરની બહાર ઘરની બહારની ભીંત પર હારમાં ગોઠવાઈ પોતાના નિત્યક્રમમાં લાગી પડે છે. બે દિવસથી કીડી-મંકોડાને લીધે મમ્મી અને કાકી હેરાન થતાં'તા. આથી વાંચા પાઉડર કે કેરોસીન નાખી ઉપદ્રવ ઓછો કરવાનો પ્રયત્ન જ કરતાં'તા ને મેં તેમને અટકાવ્યા. તેમને થોડી રાહ જોવા કહ્યું. ત્રણ-ચાર વખત ચકલી (House Sparrow) અને બે વખત કાબર (Common Myna) દરમાંથી નીકળતાં એકલદોકલ કીડી-મંકોડા ચાંચમાં દૂર લઈ જઈ ખાતાં જોયા. ઉકળાટ શરૂ થયો ત્યારથી જ આ મુજબ મેં અવલોકન કર્યું. ભીંત પર ચડ-ઉતર કરતી કીડીને પકડવા ચકલી એક જ જગ્યા પર ઊડે, થોડી ઉપર-નીચે થાય, પાંખ વીંઝવાનો અવાજ, ભીંત પર પકડ જમાવી બેસી જાય. ખૂબ સુંદર લાગ્યું. મારી સવા બે વર્ષની ભત્રીજી પણ આ જોઈ ખુશ થઈ ગઈ અને ચકલી આવતાં જ તે કીડી-મંકોડા ખાશે એવી આશાથી શાંતિથી જોતી રહે. આહારજાળ અને પોષણ કડી આમ જ તાદેશ થતી'તી. કૃત્રિમ કરતાં કુદરતી કીટનાશક, વિહંગાવલોકન, પર્યાવરણ શિક્ષણ, મોજ-મજા બધું જ એક સાથે. નવી પેઢીને આ જ રીતે શિક્ષણ મળે ને!?

દર્શન જરદોષ
સ્વયંસેવક, નેચર ક્લબ, સુરત

દરિયાકિનારે પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૧૩-૦૬-૧૦ના રોજ હું, અશ્વિનભાઈ પોમલ અને મનોજભાઈ ટાંક વૉંધ (તા. ભચાઉ, જિ. કચ્છ)થી ૩૦ કિ.મી. દરિયાકિનારા બાજુ પક્ષીનિરીક્ષણ કરવા ગયેલ. તેમાં અમે જોયેલ પક્ષીઓની યાદી નીચે મુજબ છે.

મોટો ચંડૂલ (Common Crested Lark) ૧૫, રાખોડીશિર ભોંચચકલી (Ashy-crowned Sparrow-Lark) ૧૦, ચકલી (House Sparrow), દરિયાઈ બગલો (Western Reef-Egret) ૮, ચમચો (Eurasian Spoonbill) ૪૯, પીળીચાંચ ઢેંક (Painted Stork) ૧૦, નાનાં હંજ (Lesser Flamingo) (પુખ્ત-૪૮૭, અપુખ્ત-૬), મોટાં હંજ (Greater Flamingo) ૨૬૨, વચેટ ધોળો બગલો (Median Egret) ૧૦, મોટો ધોળો બગલો (Large Egret) ૫, મોટો કાજિયો (Large Cormorant) ૨૦, નાની ખલિલી (Whimbrel) ૧૩ (૬ ઊડતી + ૭ બેઠેલી), કબૂત બગલો (Grey Heron) ૨, નાની વાબગલી (Little Tern) ૭, ગજપાંઉ (Black-winged Stilt) ૧૦, ટિટોડી (Red-wattled Lapwing) ૧૦.

રાજેન્દ્રબાગની માળાવસાહત

તા. ૨૦-૦૬-૧૦ના રોજ મેં અને અશ્વિનભાઈ પોમલે હમીરસર તળાવ (તા. ભુજ)ની મધ્યે આવેલ રાજેન્દ્રબાગમાં ઢોર બગલા (Cattle Egret)ના માળાની ગણતરી કરી હતી.

- ઢોર બગલાના માળાની સંખ્યા આશરે ૯૬૮ જેટલી હતી.
- માળા મુખ્યત્વે લીમડા, ગુલમહોર તથા ખજૂરીનાં ઝાડ પર હતા.
- ૮થી ૧૦ ઢોર બગલા (પુખ્ત અને અપુખ્ત) મૃત હાલતમાં જોવા મળ્યા હતા.
- બાગમાં જ આવેલા નીલગિરિના ઝાડ પર ૧૦ મોટા કાજિયા પણ જોયા.

- હમીરસર તળાવની આજુબાજુના વિસ્તારમાં પીળીયાંચ ઢોંક ૨૨, ચમચા ૨૬, કેંચીપૂંછ વાબગલી (River Tern) ૨, ટીલિયાળી બતક (Spot-billed Duck) ૨૦, સફેદછાતી કલકલિયો (White-breasted Kingfisher) ૧, કાબરો કલકલિયો (Lesser Pied Kingfisher) ૧ જોયેલા.

સચિન દવે,
કેલાશનગર, ભુજ-કચ્છ, ૩૭૦૦૦૧

ગીરમાં લાલપગ તુરૂમ્તી

તા. ૨૪-૨૭ એપ્રિલ ૨૦૧૦માં સિંહ વસતિગણતરી માટે ગયો ત્યારે સાસણથી બાબરિયા જતાં આંકલવાડી પાસે ઝાડ (ઝાડ કચું હતું તે ખબર ન પડી) ઉપર બેઠેલ લાલપગ તુરૂમ્તી (Amur Falcon) જોઈ. મારા સાથી મિત્ર શ્રી મુકેશ આચાર્યના કેમેરામાં તેની સુંદર તસવીર કેદ થઈ ગઈ. લાલપગ તુરૂમ્તીને જોવાનો આ પહેલો પ્રસંગ હતો. સાથે બીજાં ઘણાંબધાં પંખીઓ જોવાનો અવસર આ તારીખો દરમિયાન મળ્યો. સિંહ-ગણતરી સાથે જ એક અમૂલ્ય સંભારણું બની રહી.

ડૉ. તરુણ જોષી

'નૂતન', ૮, લક્ષ્મણદેવ પાર્ક
કલેક્ટરના બંગલા સામે, પીજ રોડ, નડિયાદ-૨

ઇન્દ્રોડામાં કંઠીલો ચુગ્ગસ

શિયાળાની ઋતુમાં ઇન્દ્રોડા પ્રકૃતિઉદ્યાન ખાતે પક્ષીદર્શન માટે અવારનવાર જઈએ. તેમાં કંઠીલો ચુગ્ગસ (Collared Scops - Owl) નિયમિત રીતે અમુક ચોક્કસ વિસ્તારમાં નજરે ચડી જાય છે; જેમ કે,

૧. પ્રકૃતિ-શિબિર સ્થળ નજીક સૂકા ઝાડમાં ૨
૨. પાણીના પંપહાઉસ નજીક લીમડામાં ૧
૩. વિશાળ પક્ષીગૃહની સામેનાં ઝાડી-ઝાંખરામાં ૨

અમે સવારના ૯.૦૦થી ૧૦.૩૦ કલાક દરમિયાન અને ઘણી વાર ઓફિસ સમય પછી પણ નિયમિત જતાં હોઈએ છીએ.

ડોકામરડી

ઇન્દ્રોડા પ્રકૃતિઉદ્યાન ખાતે આવેલ આયુર્વેદિક વનસ્પતિઉદ્યાનમાં સવારે બોર ખાવા માટે ૪૫ જેટલાં હરિયલ (Yellow-legged Green Pigeon) આવતાં જે જોવા માટે અમે જતા હતા. બપોરના સમયગાળામાં આ પક્ષીઓ ત્યાં જ નજીકના લીમડાના ઝાડ પર બેસી રહેતાં હતાં.

તા. ૨૨-૧-૧૦ના રોજ સવારે ૧૧.૩૦ કલાકે એક ડોકામરડી (Eurasian Wryneck) જોવા મળેલ. દેશી બાવળના ઝાડ પર લાગેલી ઊંધઈ અને કીડીઓ ખાતી હતી. શિયાળાની ઋતુમાં આ પક્ષી આ વિસ્તારમાં એકલ-દોકલ જોવા મળી રહે છે. આ અગાઉ પણ આ પક્ષી ઇન્દ્રોડા પ્રકૃતિઉદ્યાન તથા ગાંધીનગરના અન્ય વિસ્તારોમાં જોવા મળેલું છે.

લપકામણ તળાવ ખાતે પક્ષીદર્શન

અમદાવાદ નજીકમાં આવેલ લપકામણ ગામ-તળાવ ખાતે તારીખ ૧૨-૨-૧૦ના રોજ પક્ષીદર્શન માટે ગયેલા. સવારના ૬.૩૦ કલાકથી ૧૦.૩૦ સુધી અમે ત્યાં પક્ષીદર્શન કરેલું, જેમાં અમને નીચે મુજબ પક્ષીઓ જોવા મળેલ.

નકટા (Comb Duck) ૫, ટીલિયાળી બતક (Spot-billed Duck) ૩, નાની મુરઘાબી (Common Teal) ૧૪ નર + ૧૧ માદા, ગયણો (Northern Shoveller) ૯૫ (૫૪ નર, ૪૧ માદા), નાની તુતવારી (Common Sandpiper) ૧૨, શ્વેતપૂંછ તુતવારી (Green Sandpiper) ૩, ટીલિયા (Ruff) ૨૯, ગજપાંઉ (Black-winged Stilt) ૨૪, કબૂત બગલો (Grey Heron) ૧, ઊલટીયાંચ (Pied Avocet) ૧૮, ટિટોડી (Red-wattled Lapwing) ૧૬, મોટાં હંજ (Greater Flamingo) ૮૭, ચમચા (Eurasian Spoonbill) ૩, ઘંટી ટાંકણો (Common Hoopoe) ૨.

આ પહેલાં પણ હું અવારનવાર લપકામણ તળાવ જતો હતો. ત્યાં જોવા મળતાં મોટા હંજની નોંધ નીચે

નિરીક્ષણ નોંધ

મુજબ છે.

૨૮-૧૨-૦૮: ૭૦, ૨૨-૧-૧૦: ૪૨, ૭-૨-૧૦ :

૩૭, ૧૩-૨-૧૦: ૨૮

તદ્ઉપરાંત, તા. ૭-૨-૧૦ના રોજ એક સારસ

(Sarus Crane) પણ આ જ તળાવમાં જોવા મળેલ.

તાજેતરમાં આ તળાવને ખોદકામ કરીને ઊંડું કરવામાં આવી રહ્યું છે, જેથી ભવિષ્યમાં કદાચ આટલી સંખ્યામાં પક્ષીઓ જોવા નહીં મળે.

ઈર્શાદ ઠેબા

બ્લોક નં. ૧૧૮/૧, “અ” ટાઈપ, સેક્ટર-૨૧, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૧

બનાસકાંઠામાં પક્ષીનિરીક્ષણ

➤ દાંતીવાડા તથા સીપુ ડેમ ખાતે સારસ (Sarus Crane) ગણતરી કાર્યક્રમમાં સુરેશ પ્રજાપતિ, રોહિત પ્રજાપતિ તથા નેમિ પ્રજાપતિએ ભાગ લીધો હતો.

તા. ૧૫-૫-૧૦ : સાંજે ૬.૩૦ થી ૭.૩૦ દાંતીવાડા ડેમ : સારસ-૩.

તા. ૧૬-૬-૧૦ : સવારે ૬.૧૦થી ૬.૪૦ : દાંતીવાડા ડેમ : સારસ-૧૩, મોટા હંજ (Greater Flamingo)-૩૬, પીળીયાંચ ઢોંક (Painted Stork)-૩૨, ચમચા (Eurasian Spoonbill)-૪૬, સફેદ કાંકણસાર (Oriental White Ibis)-૩૮.

તા. ૧૬-૫-૧૦ : સવારે ૬.૩૦ ૧૧.૦૦ : સીપુ ડેમ : સારસ-૨૬, પીળીયાંચ ઢોંક- ૫૬, સફેદ કાંકણસાર- ૪૧, ચમચા-૨૬, કાબરો કલકલિયો (Lesser Pied Kingfisher)-૬, શ્વેતપંખ જલમાંજર (Pheasant-tailed Jacana)-૪

➤ તા. ૨૬-૨-૧૦ના રોજ જેસોર અભયારણ્યમાં વિજ્ઞાન વિદ્યાલય, પાલનપુરના પ્રકૃતિમંડળના સભ્યોની ટુકડીએ પથભ્રમણ-પક્ષીનિરીક્ષણનો કાર્યક્રમ કર્યો હતો, જેમાં નોંધેલ અગત્યનાં પક્ષીઓની યાદી આ સાથે સામેલ છે.

કાબરી કારચિયા (Tufted Duck), ગયણો (Northern Shoveller), ભગવી સુરખાબ (Ruddy

Shelduck), ચમચો, રાજહંસ (Bar-headed Goose), ગાજહંસ (Greylag Goose), ફાટીયાંચ ઢોંક (Asian Openbill-Stork), મોટો ચકવો (Great Stone-Plover), નાની ડૂબકી (Little Grebe) વગેરે.

(આપે આપેલ યાદીમાં મહદંશે પાણીનાં પક્ષીઓ છે. તે જેસોરમાં પ્રવેશતાં જ – તળેટીમાં આવેલા જળાશયમાં જોયાં હશે. જળાશયો – ‘કયાં?’ તથા ‘કયાં?’ની વિગતો આપવી જરૂરી હતી. રાજહંસ તથા ગાજહંસ ઉત્તર ગુજરાતનાં જળાશયોમાં હવે નિયમિત જોવા મળે છે. છતાં, તેમની નોંધ અગત્યની છે એટલે સંખ્યા અને સ્થળ વિશે તો માહિતી આપવી જ જોઈએ. સફેદ સુરખાબ (Common Shelduck) ખૂબ જ વિરલ છે. તસવીરના પુરાવા વિના તેની હાજરી પર પ્રશ્નાર્થ મૂકીએ છીએ. તે જ રીતે પચરંગી શક્કરખોરાનો વ્યાપ ઉ. ગુજરાતમાં નથી. તેની હાજરી સામે પણ પ્રશ્નાર્થ મૂકીએ છીએ. – સં.)

સુરેશ પ્રજાપતિ

મદદનીશ પ્રાધ્યાપક આર. આર. મહેતા કોલેજ ઓફ સાયન્સ પાલનપુર, જિ. બનાસકાંઠા

પૂર્વ ગીરનો અમારો પ્રવાસ

તા. ૨૨-૬-૧૦ના રોજ સોમનાથ જતા રસ્તામાં સાવરકુંડલા રોકાઈ ગયા. ત્યાંથી શ્રી ભાનુભાઈ અધ્વર્યુ અને શ્રી જી. કે. ત્રિવેદીની સંગાથે એમના માર્ગદર્શન પ્રમાણે ત્રણ દિવસ સુધી નજીકના અલગ અલગ વિસ્તાર જેવા કે ધોળીકુંઈ, સેંજલ બંધાર, ઈશ્વરિયા હનુમાન, અને હનુમાનગાળા વગેરેની મુલાકાત લીધી. દરેક વિસ્તાર વર્ષાના પહેલા આગમનથી ભીંજાઈ, લીલી યાદર ઓઢી, શણગાર સજી બેઠી હતો. એ સુંદર વિસ્તારમાં અમે રોજિંદા રહેનાર સામાન્ય પક્ષીઓ ઉપરાંત નાનીમોટી સંખ્યામાં ખાસ નોંધનીય નીચે પ્રમાણેનાં પક્ષીઓ જોયાં.

ચકવો (Stone Curlew), નાનો ચંડૂલ (Sykes's Lark), મોટો ચંડૂલ (Common Crested-Lark),

લોટણ હોલો (Red Collard-Dove), તેતર (Grey Francolin), તલિયો તેતર (Painted Francolin), શોબિગી (Common Iora), સોનેરી શોબિગી (Marshall's Iora), નાની ફંડકંટુટી (Franklin's Prinia), લાલભાલ ફંડકંટુટી (Rufous-fronted Prinia), ફંડકંટુટી (Ashy Prinia), પાન ફંડકંટુટી (Plain Prinia), વન ભડકિંચું (Jungle Bush Quail), ધોળાપગ બિલ બટેર (Small Buttonquail), કાબરો રાજાલાલ (White-bellied Minivet), નાનો રાજાલાલ (Small Minivet), દૂધરાજ (Asian Paradise Flycatcher), પીળક (Eurasian Golden Oriol), રાખોડી રામચકલી (Great Tit), ચાતક (Pied Crested Cuckoo) વગેરે.

પરંતુ આ ત્રણ દિવસમાં ખાસ નોંધવા જેવી બે બાબત હતી. (૧) ઈશ્વરિયા હનુમાનના પ્રાંગણમાં આવેલા વડના ઝાડમાં નીલપંખો (Black-napped Monarch Flycatcher) અને (૨) પ્રાંગણની બાજુમાં જ આવેલા બંધારામાં ટીલિયાળી બતક (Spot-billed Duck)ની સાથે બેઠેલી એક નીલશિર (Mallard).

જૂનના અંતે પડતી ગરમીમાં પણ આ વિસ્તારમાં નીલશિરની હાજરી એ મોટી આશ્ચર્યજનક બાબત હતી.

ડૉ. આર. બી. બલર, ડૉ. રેખા આર. બલર
૧૦-એ, સ્વીટલોમ સોસાયટી, શ્રેયસ ફાઉન્ડેશન પાસે, અમદાવાદ-૧૫

રાજકોટમાં ફાટીયાંચ ટોંકની માળાવસાહત: સ્પષ્ટતા

ગ્રીષ્મ ૨૦૧૦ના 'વિહંગ'ના અંકમાં તા. ૨૦-૬-૧૦ની અમારી ફાટીયાંચ ટોંક (Asian Openbill Stork)ની માળાવસાહતની નોંધ બાદ અમે સંભવિત વસાહત ચકાસવા તા. ૭-૭-૧૦ના રોજ તે સ્થળે ગયા. તે વખતે ત્યાં એક પણ પક્ષી ન હતું. જે માળા પર ફાટીયાંચ ટોંક બેઠેલો જોયો હતો તે માળો પણ ન હતો. અમે જે પહેલાં નોંધ્યું તે શરૂઆતની માળાપ્રવૃત્તિ હોઈ શકે અને પછી પક્ષીઓએ તે સ્થળ છોડી દીધું હોય. કદાચ તે રાતવાસો પણ હોય. પરંતુ હવે તે માળાવસાહત ગણી શકાય નહીં.

અશોક મશરૂ

એ-૭, આલાપ હેરિટેજ, સત્યસાઈ હોસ્પિટલ પાસે,
કાલાવડ રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧

કડીની આસપાસ મારી ચાતકની આ ઋતુની પ્રથમ નોંધ

ચાલુ વર્ષે હું મહેસાણાથી કડી તરફ આવતો હતો રસ્તામાં ઊટેવા ગામ પાસે વનકુટિર અને નર્સરી છે. ત્યાં મેં ઋતુનું પ્રથમ ચાતક જોયું; તા. ૧૧મી જૂન, સમય સાંજે ૪ વાગ્યાનો. ત્યાર બાદ ૧૫મી જૂનના રોજ એક સાથે ૩ ચાતક ઊડતાં અવાજ કરતાં મારી તદ્દન નજીકથી પસાર થયાં. ચાલુ ચોમાસામાં મેં સારી

ગોંડલના સદ્ગત રાજવીનો વૃક્ષપ્રેમ

આવતી પહેલી તારીખે એક કરોડ વૃક્ષો વાવીને દેશવ્યાપી વૃક્ષારોપણ પર્વ ઊજવવાનો અનુરોધ થયો તે સમયે, ગોંડળ (સૌરાષ્ટ્ર)ના સદ્ગત રાજવી ભગવતસિંહજીના વૃક્ષપ્રેમનો એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. એમની અંગત પરવાનગી વિના ઝાડ કાપવાની એમના આખા રાજ્યમાં મનાઈ હતી. એક વખત રાજધાની ગોંડળની જ એક નવી થતી કુશાદે સડકની વચ્ચોવચ જંગી ઝાડ આવતું હતું, તે કાપવાની સ્ટેટ એન્જિનિયરે

અનુમતિ માગી. તેને ના પાડતાં એમણે કહ્યું, “આપણો આ નવલખો મહેલ છે તે કદાચ પડી ગયે નવો યજ્ઞાવીને ઊભો કરવાનો સંકલ્પ કરીએ, તો ધારી મુદ્દતમાં અરે એક રાતમાં પણ, આપણે ચાહીએ તેટલી લક્ષ્મી ખરચીને કરી શકીએ; પણ કાપી નાખેલું ઝાડ આપણે ગમે તેટલા ખર્ચે પણ ઊભું કરી શકવાના હતા?”

સ્ત્રોત 'કુમાર', જૂન ૧૯૫૦

સંખ્યામાં ચાતક જોયા.

આ જ ઋતુમાં રોજ વહેલી સવારે તથા સાંજે બપૈયાનો અવાજ ખૂબ સાંભળવા મળ્યો. જે વિસ્તારમાં જાઉં ત્યાં બપૈયાનો અવાજ સાંભળવા અચૂક મળે. આજે તા. ૩૧-૭-૧૦ના રોજ સવારે મેં વીજળીના તાર પર હારબંધ બેઠેલા ૩ બપૈયા જોયા. તેમનું ગાન ચાલુ હતું.

ચકલીનો રાતવાસો અને માળો :

અત્યારે જુલાઈના છેલ્લા દિવસો છે. મારા ઘરે વીજળીના મીટરની પેટી પર કેટલાક દિવસથી ચકલીની એક જોડીએ નવેસરથી માળો બનાવવાનું શરૂ કર્યું છે. ચાલુ વર્ષે કડીમાં પક્ષીપરબો બાંધવામાં આવતાં ઘર આંગણે ચકલીની “ચક ચક” વધુ સાંભળવા મળી છે.

મારા ઘર હું બારેમાસ ચકલી જોઉં છું. વીજળીના મીટરની પેટી ઉપર રાતવાસો કરવા આવે છે. ક્યારેક ઘરમાં ટ્યુબલાઈટની લાકડી ઉપર પણ રાત્રે બેસે છે. મને ગમે છે. ચકલીની માળા બનાવવાની શરૂઆત ફાગણ માસ એટલે કે હોળી-ધૂળેટીની આસપાસથી થાય છે. આ દિવસોથી ગામ કે શહેરમાં ચકલીની આવનજાવન શરૂ થઈ જાય છે. માળા બાંધવા માટે તણખલાં, સૂતળી-દોરા વગેરે લાવવાં, માળામાં મૂકવાં, ઈંડાં મૂકી સેવવાં, બચ્ચાં થાય ત્યારે તેમને ખોરાક પૂરો પાડવો, આ બધાં કાર્યોમાં ચકલીની જોડ સતત વ્યસ્ત જોવા મળે છે.

અનિલ પટેલ,

બી-૨૬, શાંચોના સોસાયટી, દેત્રોજ રોડ, કડી-૩૮૨૭૧૫

ગવિયરની મુલાકાતે સર્પગ્રીવ

તા. ૧૮-૭-૧૦ રવિવારે, ઝરમર વરસાદમાં હું અને મારા બીજા ૮ મિત્રો સુરત હવાઈમથક નજીક આવેલા ગવિયર તળાવની મુલાકાતે ગયા હતા. તળાવની વચ્ચે પાણીમાં ‘નેચર ક્લબ, સુરત’ના સ્વયંસેવકો દ્વારા પક્ષીઓને બેસવા માટે ઊભા કરાયેલા લાકડા પર અમને સર્પગ્રીવ (Darter) નજરે ચડી. ગવિયર ઉપર આ પક્ષી બીજી વખત મારી નજરે ચડ્યું.

પહેલી વખત તા. ૨૧-૨-૧૦ના રોજ ડૉ. કલેકર અને વિરલ પ્રજાપતિ સાથે જોયું હતું. આ વખતે દૂરબીનથી નિહાળતો હતો અને તેણે લાકડાં પરથી પાણીમાં ડૂબાવ્યું. થોડી વાર ડોક ઉપર રાખી આમતેમ આંટા માર્યા. પછી પાણીની અંદર ગઈ. મને એ નવાઈ લાગી કે તે પાણીમાં લગભગ પાંચથી છ મિનિટ રહી. હું રાહ જોતો હતો કે ક્યારે અને ક્યાંથી એ બહાર આવશે? ત્યાં તો અચાનક બહાર આવી. તેની ચાંચમાં લગભગ એક વેંત જેટલી માછલી દેખાઈ. સર્પગ્રીવે તેની પકડ મજબૂત રાખી માછલીને આમતેમ હલાવી થોડી વાર પાણીની અંદર લઈ ગઈ. તેણે આવું ૪-૫ વખત કર્યું. મને એ નહોતું સમજાતું કે તે માછલી લઈને તે પાણીમાં શા માટે જતી હશે? ત્યાર બાદ, તેણે ચાંચમાં આડી પકડેલી માછલીને ધીરે-ધીરે ઉછાળી, ઊભી કરી અને ગળી ગઈ. એક પછી એક એમ બે માછલીનો અલ્પાહાર કરી પાછી એ જ લાકડાં ઉપર જઈ પાંખો ફેલાવી બેસી ગઈ.

દક્ષેશ પટેલ

સ્વયંસેવક, ‘નેચર ક્લબ, સુરત’

વિગર્સના શક્કરખોરા (પશ્ચિમી

ફૂલરાજ)નો ગુજરાતમાં વધી રહેલો

વ્યાપ

સાઇક્સે (Sykes) વિગર્સના શક્કરખોરા (*Aethopyga vigorsii*)નું સૌ પ્રથમ ૧૮૩૨માં *Cinnyris Vigorsii* તરીકે વર્ણન કર્યું. રિપ્લી (Ripley)એ તથા અલી અને રિપ્લીએ ૧૯૭૪માં *Aethopyga siparaja*ની ચાર ઉપજાતિઓનું વર્ણન કર્યું; *seheriae*, *labecula*, *hicobarica* અને *vigorsii*. ૧૯૯૯માં ટ્રિમિટ તથા અન્યએ અને ૨૦૦૦માં કેઝિમર્સેક તથા વાન પર્લોએ પણ આ ચાર ઉપજાતિઓને માન્યતા આપી, જેને તેમણે ‘races’ કહી. તાજેતરમાં (૨૦૦૫) રાસમુસેન તથા એન્ડરટને (Rasmussen and Anderton) પશ્ચિમઘાટની

ઉપજાતિને અનેક શારીરિક લક્ષણોના આધારે ઉપજાતિમાંથી પૂર્ણ જાતિનો દરજ્જો આપ્યો.

વર્ણન :

નર : *A. s. seheriae*ની જેમ ઉપરથી ઘણો વધારે ઘેરો, તેમાં તાલકુ ચળકતું લીલું; તાલકાનો પાછળનો ભાગ તથા બોચી કાળાશ પડતાં, જેમાં તામ્રવરણી ઝાંચ વધુ આવે; પીઠ ઘેરી કિરમજી-લાલ, અને તેમાંથી પીંછાંનાં કાળાં મૂળ ડોકાય; ઢીંઢુ પીળું; પૂંછડીનો બહારનો દેખાતો ભાગ ચમકદાર લીલો; ઉડાન પીંછાં (flight feathers) ઘેરા છીંકણી જે છેક ધાર ઉપર આછા બદામી થાય. ગાલની વચ્ચેની ચળકતી જાંબલી પટ્ટી કાનની પાછળ સુધી લંબાય. ચહેરો ગળું અને છાતી ઘેરા લાલ. છાતીની વચ્ચેનો લાલ વધુ ઘેરો તથા ઊજળો અને તેમાં પીળી પાતળી રેખાઓ. પેટાળ, પડખાની પાછળનો ભાગ, પેડુ (vent) તથા પૂંછડી નીચેનું ચક્રું ઘેરા રાખોડી, જ્યારે પાંખની નીચેનો શરીર તરફનો ભાગ રાખોડી સફેદ.

માદા : આખી આછા ધૂળિયા લીલા રંગની, તાલકુ બદામી પડતું જ્યારે નીચેના ભાગે રાખોડી વધુ. પેડાની ધારે ઝાંખો પીળો, શરીરની પડખેનો પાંખનો નીચેનો ભાગ રાખોડી સફેદ, જે ખભા નીચે પીળાશ પડતો થાય.

અપુખ્ત પક્ષીઓ પણ માદા જેવાં.

અંગ્રેજી પર્યાયો:

Violet-eared Red-Honeysucker

Vigors's Yellow-backed Sunbird,

Vigors's Sunbird

Western Crimson Sunbird

અવલોકનો :

તારીખ	સ્થળ	પક્ષીની સંખ્યા
૯-૧૦-૦૮	સગાઈ, શૂલપાણેશ્વર અભયારણ્ય	૧ નર

૯-૧૦-૦૮ " ૨ નર, ૧ માદા

૫-૯-૧૦ જૂના મોસડા,

શૂલપાણેશ્વર

અભયારણ્ય

૩ નર, ૧ માદા

૧-૧૦-૧૦ રતનમાળ રીંછ

અભયારણ્ય

૬ નર તથા ૧ માદા

૬-૫-૧૦ પોળો, વિજયનગર,

જિ. સા.કાં.

૧ નર

સામાન્ય રીતે પશ્ચિમઘાટમાં દક્ષિણે ગોવા સુધી જોવા મળતું ફૂલરાજ ઉત્તરે નર્મદા સુધી વ્યાપ્ત છે. પશ્ચિમી સાતપુડા (ખાનદેશ)માં તળેટીથી ૧૦૦૦ મી.ની ઊંચાઈ સુધી તથા દક્ષિણે નીલગિરિ સુધી જોવા મળે છે.

ગુજરાતમાં શ્રી સલીમ અલીએ નર્મદાની દક્ષિણે રાજપીપળાનાં જંગલોમાં તેની નોંધ કરી છે (૧૯૫૪-૫૫). ૧૯૮૩માં મોંગા તથા નવરોજીએ અને ૧૯૮૩માં દેસાઈ તથા અન્યએ તેને શૂલપાણેશ્વર અભયારણ્યમાં નોંધ્યું છે.

રતનમાળ તથા પોળોની મારી નોંધ ઉત્તરે તેના વિસ્તારમાં વધારો સૂચવે છે. રતનમાળ નર્મદાથી ૭૫ કિ.મી. ઉત્તરે જ્યારે પોળો નર્મદાથી ૧૪૫ કિ.મી. ઉત્તરે આવેલું છે.

અર્પિત દેવમુરારી

'અવનિ', ૧/૮, આનંદ કોલોની, વિકાસગૃહ, જામનગર-૩૬૧૦૦૮

કચ્છના મોટા રણમાં મળતાવડી

ટિટોડીની મોટી સંખ્યા

કચ્છના મોટા રણમાં સૌ પ્રથમ ૧૭મી નવે. ૨૦૦૮ના રોજ મેં મળતાવડી ટિટોડી (Sociable Lapwing) જોઈ હતી, જ્યારે તે ૩૦ની સંખ્યામાં હતી. પડતર ખેતર હતું અને નજીકમાં ક્ષાર-આચ્છાદિત વિસ્તાર હતો. લાણો અથવા લુણ (*Cressa cretica*) મોટા પ્રમાણમાં હતી. પક્ષીઓ ભયમુક્ત લાગતાં હતાં અને કામ કરતા મજૂરોની ખૂબ નજીક રહીને ફરતાં હતાં.

નિરીક્ષણ નોંધ

૧૬ ડિસે. ૦૮ના રોજ અમે કુલ ૬૦ પક્ષીઓ એક સાથે જોયા જેમાંનાં ૫૭ એક વિસ્તારમાં હતાં, જ્યારે ૩ પક્ષીઓ છારી ઢંઢમાં હતાં. આ પક્ષીઓ ૧૫મી ફેબ્રુ. '૧૦ સુધી રોકાયા હતાં.

લુણના પ્રાધાન્યવાળા ઘાસિયા મેદાનમાં આ પક્ષીઓ ચરતાં હતાં. રાતવાસો જમીન ઉપર જ કરતાં. તેઓ લુણો (*Suaeda fruticosa*) અને ગાંડો બાવળ થોડા પ્રમાણમાં હોય તેવા વિસ્તારમાં પણ ફરી આવતાં. સૂર્યાસ્ત પહેલાં તેઓ ખોરાક લેવામાં ખૂબ જ વ્યસ્ત રહેતાં અને ઉપર્યુક્ત વનસ્પતિમાં મળી આવતાં જીવડાં આરોગતાં.

જુગલકિશોર તિવારી

CEDO, મોટી વિરાણી, તા. નખત્રાણા, કચ્છ

સૈયદપર રખાલની મુલાકાત

તા. ૨૨-૮-૧૦ના રોજ શ્રી શાંતિલાલ વરૂ અને શ્રી નવીનભાઈ બાપટ સાથે કચ્છમાં કુકમા અને રતનાલ

વચ્ચે આવેલ સૈયદપર રખાલની મુલાકાત લીધી. અહીંનું મુખ્ય આકર્ષણ ત્રણ કાબરા રાજાલાલ (White-bellied Minivet) હતા, જેમાં એક નર અને બે માદા હતા. અહીં ઋતુના પ્રથમ વાર જોયેલા યાયાવર પક્ષીઓમાં દિવાળી માખીમાર (Spotted Flycatcher) -૧, કાંટ ફુલ્ટી (Booted Warbler) -૨ અને રૈતિયો લટોરો (Rufous-tailed Shrike)-૧ હતા. આ ઉપરાંત અન્ય પક્ષીઓમાં નાનો રાજાલાલ (Small Minivet) -૨ નર અને ૧ માદા, સોનેરી શોબિગી (Marshall's Iora) - ૧ નર અને ૨ માદા, વન કશ્યો (Common Woodshrike) -૧, પાન ફડકફુલ્ટી (Plain Prinia) -૨, નાની ફડકફુલ્ટી (Franklin's Prinia) -૨, વૈયાં (Rosy Starling) -૨૦૦ +, લક્કડખોદ (Yellow-fronted Pied Woodpecker) -૧, રાજી (Yellow-throated Sparrow) -૫, લોટણ હોલો (Red Collared-Dove) -૫, આગિયો ચંડૂલ (Red-winged Bush-Lark) -૪ અને કાળી કાંકણસાર (Black Ibis) -૩ જોયા.

કચ્છમાં બટેર અને તેતર કયાં કયાં છે ?

કચ્છમાં બટેરની કુલ સાત જાતિ તથા તેતરની કુલ બે જાતિ જોવા મળે છે.

બટેર અથવા લાવરી :

૧. મોટી બટેર (Common Quail); ઋતુ પ્રવાસી (passage migrant)
૨. વર્ષા લાવરી (Rain Quail); પ્રજનનાર્થે ચોમાસુ મુલાકાતી (monsoon breeding visitor)
૩. વગડાઉ ભડકિયું (Rock Bush Quail); અસામાન્ય સ્થાનિક
૪. વનભડકિયું (Jungle Bush Quail); અસામાન્ય સ્થાનિક
૫. રાખોડી પગ બિલબટેર (Common Buttonquail)
૬. ધોળા પગ બિલબટેર (Small Buttonquail);

અસામાન્ય સ્થાનિક

૭. પીળાપગ બિલબટેર (Yellow-legged Buttonquail)

તેતર :

૧. કાળો તેતર (Black Francolin); સામાન્ય સ્થાનિક

૨. તેતર (Grey Francolin); સામાન્ય સ્થાનિક કચ્છમાં તલિયો તેતર (Painted francolin) જોવા મળતો નથી. એ રસપ્રદ છે કે, નાના રણની સામેની બાજુએ સુરેન્દ્રનગર વિસ્તારમાં તે જોવા મળે છે. પર્યાવરણીય વિયોજન (ecological isolation)નું આ સુંદર ઉદાહરણ છે. રણના અફાટ ખારા પટને લીધે કદાચ તેતરની આ જાતિ કચ્છમાં પ્રવેશી નહીં હોય.

જુગલકિશોર તિવારી

જામનગરમાં જળહળનું આગમન

તા. ૧૨-૭-૧૦ના રોજ સ્વદીપસિંહ જાડેજા સાથે જામનગર શહેર નજીક આવેલા ઠીંચડા જળપ્લાવિત વિસ્તારની મુલાકાત લીધી. ત્યાં દૂર વાબગલી (Tern) જેવા એક મોટા પક્ષીને પાણીમાંથી ખોરાક શોધતું જોયું. તેને નજીક આવતા જોઈને ખ્યાલ આવ્યો કે તે જળહળ (Indian Skimmer) હતું. એસ. પી. જાડેજાએ તેની સુંદર તસવીરો લીધી. તા. ૩૧-૭-૧૦ના રોજ અશ્વિનભાઈ ત્રિવેદી અને સ્વદીપસિંહ જાડેજા સાથે જામનગરના વિભાપર ગામ નજીક આવેલા 'સેન્ચ્યુરી સોલ્ટ' વિસ્તારની મુલાકાત લીધી. અહીં કાશ્મીરી વાબગલી (Whiskered Tern) અને કેંચીપૂંછ વાબગલી (River Tern)ના ટોળાની સાથે બેઠેલા કુલ ૫૬ જળહળ નોંધ્યા. જુલાઈ મહિનામાં આ પક્ષીને આટલી સારી સંખ્યામાં જોઈને આશ્ચર્ય થયું. તા. ૧૯-૮-૧૦ના રોજ આ જ જગ્યાએ કુલ ૬૬ જળહળ નોંધ્યા.

નાના તારોડિયાના માળામાં ચકલી

જામનગરના રણજિતસાગર બંધ પાસેના નારણપર ગામના પુલ નીચે નાના તારોડિયા (Streaked-throated Swallow) નિયમિત માળા કરે છે. તા. ૮-૫-૧૦ના રોજ કમલભાઈ ભટ્ટ સાથે આ વિસ્તારની મુલાકાત લીધી. અહીં પાણી સુકાઈ ગયું હતું તેમજ નાના તારોડિયા પણ નજરે ચડતા ન હતા. તેથી અમે પુલની નીચે જઈને તેમના જૂના માળાઓનું નિરીક્ષણ કર્યું. માળાની સંખ્યા ૬૦૦ની આસપાસ હતી. તેમાંથી બે-ત્રણ માળામાં ચકલીઓ (House Sparrow)ની અવરજવર જોવા મળી. શું ચકલીઓએ તેમાં પોતાના માળા બનાવ્યા હશે? ('વિહંગ' વર્ષા, ૨૦૦૦ અંકમાં પા. ૧૩ ઉપર ડૉ. રાઘવજી બલરની નાના તારોડિયાના જૂના માળામાં ચકલી તથા કાબરની અવરજવર વિષે - તસવીર સાથેની નોંધ આપેલી છે. - સં.) તા. ૧૮-૭-૧૦ના રોજ અશ્વિનભાઈ ત્રિવેદી અને સ્વદીપસિંહ જાડેજા સાથે ફરીથી આ વિસ્તારની મુલાકાત

જળહળ

(Indian Skimmer)

દેખાવે વાબગલી

(Tern) જેવું પણ કદમાં મોટું અને પાંખો વધારે લાંબી અને સાંકડી; ઉપરનું શરીર અને માથું કાળું બદામી; ગળું, છાતી અને પેટાળ સફેદ, પગ લાલ; ચાંચ મહદઅંશે લાલ પણ છેડો પીળાશ પડતો કેસરી; નીચેનું જડબું લાંબું અને છેડેથી બુઠ્ઠું, ઉપરનું જડબું ટૂંકું. તેની ખુલ્લી ચાંચનો દેખાવ કાતર જેવો હોવાથી તેને 'Scissorbill' પણ કહે છે.

૩૬ : ૪૦ ને. મી.

મુખ્યત્વે મોટી નદીઓ એ તેનું રહેઠાણ. ક્યારેક મોટાં જળાશયો કે દરિયાકાંઠાના વિસ્તારોમાં પણ જોવા મળે. નાની માછલીઓ તેનો મુખ્ય ખોરાક.

ભારતીય ઉપખંડમાં ભારત, પાકિસ્તાન અને મ્યાનમારમાં તેનો વ્યાપ છે. ભારતમાં ખાસ કરીને ઉત્તરપૂર્વ અને મધ્ય ભારતની મોટી નદીઓના વિસ્તારોમાં પ્રજનન કરે છે. આ સિવાયના વિસ્તારોમાં રખડુ પ્રવાસી તરીકે નોંધાયેલું છે.

તેની ખોરાક પકડવાની અદ્ભુત રીતના કારણે જ તેને જળહળ કહ્યું છે. પાંખો ખોલી પાણીની સપાટીની સાવ નજીક રહીને ઊડતું જાય તથા ચાંચનું નીચેનું જડબું થોડું પાણીમાં ડુબાડી રાખે. આમ પાણીને હળરૂપી ચાંચ વડે ખેડતું હોય તેમ લાગે. ક્યારેક ચાંદની રાતમાં પણ શિકાર કરે.

નિરીક્ષણ નોંધ

દરમ્યાન નોંધ્યું કે, સારા વરસાદના કારણે પુલ નીચેથી પાણી વધુ પ્રમાણમાં વહેતું હતું તેમજ નાના તારોડિયા પણ મોટી સંખ્યામાં હાજર હતાં અને ચાંચમાં માટી લઈ વારંવાર પુલ નીચે જતાં હતાં.

મેઢા ક્રિકમાં ભગતડાની

નોંધપાત્ર સંખ્યા

તા. ૧૬-૫-૧૦ના રોજ કપિલસિંહ ઝાલા સાથે હર્ષદ માતાજીના મંદિર પાસે આવેલ મેઢા ક્રિક વિસ્તારમાં પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું. અહીં આખા વિસ્તારમાં જ્યાં પણ દૂરબીન માંડીએ ત્યાં ભગતડાં (Common Coot)નાં ટોળાં નજરે ચડતાં હતાં. તેમની કુલ સંખ્યા ૨૫૦૦૦ કરતાં પણ વધારે હશે તેમ લાગ્યું. આ ઉપરાંત જોયેલા અન્ય પક્ષીઓની સંખ્યા પણ નોંધપાત્ર હતી. જેમાં મોટાં હંજ (Greater Flamingo)

૨૦૦૦+, નાના કાજિયા (Little Cormorant) ૧૦૦૦+, મોટા કાજિયા (Great Cormorant) ૫૦૦+, પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork) ૫૦૦+, ચમચા (Eurasian Spoonbill) ૨૦૦+, નાની ડૂબકી (Little Grebe) ૨૦૦+ અને ગિરજા (Cotton Teal) ૧૯નો સમાવેશ થાય છે.

ડૉ. મૌલિક વરૂ,

ક્ષિત્રિયોલોજી વિભાગ, શ્રી એમ.પી. શાહ મેડિકલ કોલેજ, જામનગર

કચ્છમાં ઘોરડ-ખડમોરનું નિરીક્ષણ

મિત્ર અનવર તુર્ક, મુંદ્રાના આમંત્રણથી અક્ષય દેસાઈ, હિમાંશુ નાયક અને મિતુલ દેસાઈ સાથે મેં કચ્છનો પ્રવાસ કર્યો. ખાસ ખડમોર અને ઘોરડના દર્શનના લક્ષ્ય સાથે અમે ૯-૭-૧૦ના રોજ નલિયા પહોંચ્યા. ત્યાં પહોંચતાં બપોર થઈ ગઈ હતી.

કિલેશ્વર પાસે વિવિધ માખીમારો (Flycatchers)નું પ્રજનન

તા. ૧૦-૭-૧૦ના રોજ બરડા અભયારણ્યમાં કિલેશ્વર મંદિરની આસપાસના વિસ્તારમાં પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું. મારી સાથે અશ્વિનભાઈ ત્રિવેદી, સ્વદીપસિંહ જાડેજા, કમાંડર સુભાષ દાસ અને વત્સલ ત્રિવેદી જોડાયા હતા. અહીં નોંધેલ વિવિધ માખીમારોના પ્રજનનની માહિતી નીચે મુજબ છે.

માખીમારનું નામ	નોંધેલ પુખ્ત પક્ષીઓ	ઝડનો પ્રકાર	માળાની ઉંચાઈ (આશરે)	નોંધેલ પ્રવૃત્તિ
નીલપંખો (Black-naped Monarch-Flycatcher)	૧ નર, ૧ માદા	જાંબુ	૧૦ ફૂટ	નર અને માદા દ્વારા બચ્ચાંને ખવડાવવાની (કુલ ૩ બચ્ચાં)
નાચણ (White-browed Fantail-Flycatcher)	૧	નીલગિરિ	૫ ફૂટ	ઈંડા સેવવાની
દૂધરાજ (Asian Paradise-Flycatcher) (માળો ૧)	૧ નર, ૧ માદા	વણઓળખાયેલ	૭ ફૂટ	નર અને માદા દ્વારા બચ્ચાંને ખવડાવવાની (કુલ ૨ બચ્ચાં)
દૂધરાજ (Asian Paradise-Flycatcher) (માળો ૨)	૧ નર	જાંબુ	૭ ફૂટ	માળો બનાવવાની

ડૉ. મૌલિક વરૂ, જામનગર

અનવરભાઈના ત્યાંના લોકો સાથેના સારા સંપર્ક થકી ઘોરડ અભયારણ્યમાં ગયા. શરૂઆતમાં જ કાંટાળી ઝાડી પર એક દૂધિયો લટોરો (Southern Grey Shrike) તેનાં ત્રણ બચ્ચાંને થોડી થોડી વારે ચાંચમાં ખોરાક લાવી ખવડાવતો જોયો. અભયારણ્યની લગભગ દરેક વાડ પર કાળા તેતર (Black Partridge) પ્રજનન ઋતુનો લલકાર કરી રહ્યાં હતાં. આ કારણે તેમને ખૂબ જ નજીકથી જોઈ શકાતાં હતાં. લાંબી શોધખોળને અંતે આશરે ૪-૦૦ વાગ્યે એવું નક્કી થયું કે હવે આવતી કાલે ઘોરડ માટે આવીશું, પરંતુ એક છેલ્લો આંટો મારી લઈએ. દરમિયાન દૂર ઘોરડ (Great Indian Bustard) જોવા મળ્યું તેથી અમે તેની નજીક પહોંચ્યા. ત્યાં એક સાથે બે નર ઘોરડ જોયા. બંને ઘોરડ તેની પ્રજનન ઋતુની લાક્ષણિક મુદ્રામાં (breeding display) હતા. આ ક્ષણ જોવાનો અદ્ભુત લહાવો અમને સાંપડ્યો. બંને નર બિલકુલ નીડર બની અમારાથી ૫૦-૬૦ મીટરનાં અંતરે અમારા વાહનની આજુબાજુ ફરી રહ્યાં હતાં. લગભગ ૧૫-૨૦ મિનિટ સુધી તેમની આ પ્રવૃત્તિ નિહાળી અમે ત્યાંથી નીકળી આવ્યાં.

બીજે દિવસે અમે ખડમોર (Lesser Florican) જોવાના લક્ષ્ય સાથે વહેલી સવારે નલિયા ઘાસનાં વીડમાં ગયા. શરૂઆતના અડધા કલાક પછી લગભગ

૨૦૦ મીટર દૂર એક નર ખડમોર ફૂદકા મારતું દેખાયું. તેની નજીક જતાં ખૂબ જ શાંતિથી જોવા મળ્યું. ત્યાં જ નજીકમાં બીજો એક ખડમોર પણ ખૂબ જ નજીકથી જોવા મળ્યો. ઘાસ નીચું હોવાથી નરી આંખે પણ આખું પક્ષી જોવા મળતું હતું.

મહમદહસન ઉસ્માનભાઈ જત

૩, આનંદ કોલોની, પોલ્ટી ક્ષર્મ રોડ, ફર્સ્ટ ગેઈટ, અતુલ-૩૯૬૦૨૦

ડાંગમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૧૩-૧૦-૦૮ના રોજ ડાંગમાં પૂર્ણા અભયારણ્યમાં પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું. જંગલ ખાતાની 'કેમ્પ સાઈટ'ની આજુબાજુ સારાં પક્ષી જોવા મળ્યાં.

સોનેરી લક્કડખોદ (Lesser Golden-backed Woodpecker)-૧૪, ટપકીલો લક્કડખોદ (Heart-spotted Woodpecker)-૧, ઝીણકો લક્કડખોદ (Brown-capped Pigmy Woodpecker)-૨, નાનો લક્કડખોદ (Yellow-fronted Pied Woodpecker)-૧, ભીમરાજ (Greater Racket-tailed Drongo)-૧૧, સફેદપેટો કોશી (White-bellied Drongo)-૨, સોનેરી પીળક (Eurasian Golden Oriole)-૨, શ્યામશિર પીળક (Black-headed Oriole)-૫, અધરંગ (Tickell's Blue-flycatcher)-૧૦+, નીલપંખો (Black-naped Monarch-flycatcher)-૧૦+, દૂધરાજ (Asian Paradise-flycatcher)-૪, મધિયો બાજ (Oriental Honey Buzzard)-૨, ચોટલિયો સાપમાર (Crested Serpent-Eagle)-૨, શામા (White-rumped Shama)-૨, શ્વેતનયના (Oriental White-eye) - ૧૫+.

જંગલખાતાની 'કેમ્પ સાઈટ' પાછળ નાની નદી જેવા ઝરણામાં કાબરા ટપુશિયા (White-rumped Munia)ને નહાતા જોવાની મજા પડી ગઈ. દર વખતે આ જગ્યાએ કાબરૂ ટપુશિયું જોવા મળે જ છે.

આગળ જતાં વન દિવાળીઘોડો (Forest

Wagtil) જોવા મળતાં ખૂબ આનંદ થયો. અગાઉ એક જ વખત વાંસદા નેશનલ પાર્કમાં જોયેલો. ૧૫થી ૨૦ મિનિટ સુધી એક જ જગ્યાએ બેસી રહ્યો. છાતી પર બે લીટી અને પૂંછડીને આડી હલાવવાની ખાસિયત એ તેની ઓળખ છે. ડાંગમાં ભાગ્યે જ જોવા મળે છે.

તા. ૧૪-૩-૧૦ના રોજ વાંસદા નેશનલ પાર્કની મુલાકાત લીધી. ઝાંપાથી છેક સાદડદેવી ચાલતા પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું. વૃક્ષો પર્ણવિહીન હોવાથી દૂર સુધી નજર નાખી શકાતી હતી. મહુડાના ફૂલની સુગંધ મનને તરબતર કરતી હતી. ભીમરાજ અને સોનેરી લક્કડખોદ સૌથી વધુ સામાન્ય જણાયા. તે સિવાય નીચેનાં પક્ષીઓ જોવા મળ્યા.

કીડીઘર લક્કડખોદ (Roufous Woodpecker)-૨, ઝીણકી લક્કડખોદ ૨, મોટો લક્કડખોદ (Great Black Woodpecker)-૧, સુહાગણ (Malabar Trogon) નર માદા, નીલમ હોલી (Emerald Dove)-૧, વન કશ્યો (Common Woodshrike)-૬, અધરંગ-૨, દૂધરાજ-૬, મધિયો બાજ -૧, ચોટલિયો સાપમાર-૧૧.

સાપમારને આટલી સંખ્યામાં ઊડતા, ચકરાવા લેતા પ્રથમ વાર જોયા. કાબરૂ ટપુશિયું મેં ડાંગમાં ઘણી વાર જોયું છે, પણ 'વાંસદા નેશનલ પાર્ક'માં પ્રથમ વાર ૪થી ૫ જોયાં. વાંકીચાંચ લેલું (Indian Scimitar-Babbler), સીટીમાર લલેડી (Quacker Tit-Babbler) અને ટપકીલી લલેડી (Spotted Babbler)ના અવાજ ચારે બાજુથી આવતા હતા.

મુકેશ ભટ્ટ,
સ્વયંસેવક, 'નેચર ક્લબ, સુરત'

બુલબુલ કુટુંબ-ઉછેર

બુલબુલે કટાઈ પછીની અંકુરિત મધુમાલતીની માળા માટે પસંદ કરી. જગ્યા એવી હતી કે માળો ઉપરથી સાવ ઢંકાઈ જાય. તા. ૩-૦૭-૧૦ના રોજ માળો બનાવવાનું શરૂ કર્યું ને તા. ૫-૦૭ એ તો ઈંડાં સેવવા લાગ્યું. માદા માળો બનાવતી હોય ત્યારે નર ઊંચે બેસી

“ઓલ વેલ” બોલી આસપાસમાં નજર રાખી ચોકીદારી કરે. બુલબુલ માણસોના સહવાસમાં માળો બનાવવાનું પસંદ કરે છે. કદાચ તેને અન્ય શિકારીઓથી આડકતરું રક્ષણ મળતું હશે. અમુક મર્યાદાથી વધુ નજીક જો માળા પાસે જવાઈ જાય તો તમારી તરફ તાકી અને ઊંડે તથા ચેતવણીના ઊંચા સૂરે સાદ પોકારે. તેની દમદાર સંગીતમય સુરાવલી વહેલી સવારે ૫.૪૫ વાગ્યે અચૂક ઊંઘ ઉડાડે. ક્યારેક ઊંઘ ઓછી થઈ હોય ત્યારે બારી બંધ કરવી પડે.

આ વખતે ધરખમ ચોમાસાના ગમે તેવા વરસાદ-તોફાનમાં પણ માળાને વળગી રહી, ઈંડાંને રક્ષણ આપી બચાવ્યાં. તા. ૨૦-૦૭ આસપાસ બુલબુલને ચાંચમાં ઝીણી જીવાત લઈ માળામાં જતાં જોયું. નર-માદા બન્નેએ બચ્યાંને જોરશોરથી ફૂદાં-ઈંચળ ખવડાવવાનું ચાલુ કર્યું. માદા જ્યારે આવે ત્યારે ખવડાવી બચ્યાં ઉપર રક્ષણ માટે બેસી જાય અને થોડી મિનિટો બાદ નર રોકેટની જેમ ઊતરે તેની સેકંડ પહેલા જગ્યા ખાલી કરી આપે. નર ખવડાવીને નજીકની બારીએ થોડી વાર બેસીને ઊડી જાય. આમ બન્નેનો જબરદસ્ત તાલમેલ. કેળાં-સફરજનના કટકા 'કમ્પાઉડ વૉલ' પર મૂકીએ અને તરત જ બુલબુલની ચકોર નજરે ચડી જાય. તે પોતે આરોગે અને બચ્યાંને પણ ખવડાવવાનું શરૂ કરી દે. અડકીને ઊભેલા શેતુરનો ઇજારો તો તેમનો જ. કોયલ આવે કે તરત જ દેકારો કરી ભગાડી દે.

એકધારા વરસાદમાં પણ માળા પર બેસી બુલબુલે બચ્યાં સાચવ્યાં. બે બચ્યાં મોટાં થઈ માળામાં ડોકાવા લાગ્યાં. એક દિવસ અફલિત ઈંડું પણ નીચે હડસેલી દીધું. જ્યારે મોટાં થયેલ બચ્યાં માળા બહાર નીકળી આસપાસની ડાળીએ બેસવા લાગ્યાં ત્યારે બુલબુલ વધુ ચેતવણી આપવા લાગ્યાં. પછી અચાનક બધાં ગુમ થઈ ગયા. શું થયું હશે? ચિંતા થઈ. પરંતુ થોડા દિવસો બાદ શેતુરમાં મૃદુ સ્વરો સંભળાતા જોયું તો બન્ને બચ્યાંને નજીક બેસી પાંખો ફફડાવી, લાલ ચાંચ ખોલી ખોરાક માંગતા જોઈ હાશકારો થયો. મા-બાપ તાજ

શેતૂર તોડી મોઢામાં ભરી દેતાં હતાં. બચ્યાં જગ્યા બદલે પણ શેતૂર છોડે નહીં. પછી તો બચ્યાં નીડર બની ઊડી 'કમ્પાઉંડ વૉલ' પર રાખેલ વાસણમાંથી પાણી પણ પીવા લાગ્યાં. મા-બાપ ત્યાં આવીને પણ શેતૂર ખવડાવી જતાં. બાહ્ય દંષ્ટિએ બચ્યાં મા-બાપ કરતાં પણ કદાવર લાગે છે. બસ અત્યારે તો આમ બુલબુલના સમગ્ર કુટુંબનું શેતૂર પર એકહથ્થુ રાજ છે.

અશોક મશરૂ

એ-૭, આલાપ હેરિટેજ, કાલાવડ રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧

કાળા રંગનું સાદું તેતર

૧૬-૮-૧૦ના રોજ સાંજે ૫.૩૦ વાગે હું સુરેન્દ્રનગરની આસપાસના વગડામાં ફરતો હતો. શ્રી ભવાનીસિંહ મોરી તથા દેવવ્રત મોરી મારી સાથે હતા. મારે વર્ષા લાવરી (Rain Quail)ની તસવીર લેવી હતી, એટલે અમારું ધ્યાન લાવરીઓને શોધવામાં કેન્દ્રિત હતું. એટલામાં મેં કાળા પક્ષીઓની એક જોડીને ઝાડીમાં જતી જોઈ. ઘેરો રંગ હોવાથી પહેલાં અમે તેને કાળા તેતર (Black Francolin) માની લીધા. તેમની પાછળ અમે એકાદ કલાક ફર્યા હોઈશું જેથી સારો 'ફોટો' મળી શકે.

તસવીરને પુસ્તકોમાંનાં ચિત્રો સાથે સરખાવતાં એટલું જાણવા મળ્યું કે તે કાળાં તેતર ન હતાં. તેઓ તેતર (Grey Francolin) જ હતાં પણ અસામાન્ય ઘેરો રંગ ધરાવતાં હતાં. મેં 'નેટ' ઉપર વધુ રંગકણો ધરાવતાં તેતરની માહિતી માટે તપાસ કરી તો તેની ખૂબ ઓછી નોંધ મળી. હું માનું છું આવા કાળો રંગ ધરાવતાં (melanotic) તેતર ખૂબ જ અલ્પ સંખ્યામાં મળતાં હશે.

આદિત્ય રોય

રબી, હેરિટેજ સોસાયટી, એ.એમ.એ.ની સામે, વસ્ત્રાપુર, અમદાવાદ-૧૫

સિંહગણતરી દરમિયાન પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૨૩-૦૪-૧૦થી ૨૭-૦૪-૧૦ દરમિયાન ૧૩મી સિંહ વસતિ-ગણતરી વખતે મને ધારી તાલુકાના

ખાંભા રેન્જના ટીંબરવા ગામ ખાતે સ્વયંસેવક તરીકે જવાબદારી મળેલી. ટીંબરવામાં જંગલખાતાનાં ક્વાર્ટર્સ પાસેના વડ પરથી તા. ૨૪ એપ્રિલના રોજ વહેલી સવારે પક્ષીઓના અવાજ શરૂ થઈ ગયા. તરત જ દૂરબીન માંડ્યું. દૂધરાજ (Asian Paradise-Flycatcher)ની જોડી, રાખોડી રામચકલી (Great Tit), નાના રાજાલાલ (Small Minivet)નાં ૨ નર તથા ૩ માદા, ખેરખટ્ટો (Indian Treepie), ૩ નાચણ (White-browed Fantail-Flycatcher), દરજીડા (Common Tailorbird) તથા અધરંગ (Tickell's Blue-Flycatcher)ની ચહલપહલ નજરે ચઢી.

રાવણ નદીની પાછળ થઈને આ ડુંગરાળ જંગલમાં બપોરે ૨ વાગ્યાથી સિંહગણતરીમાં નીકળ્યા

'વિહંગ'માં જાહેરખબર

પ્રકૃતિ અને પક્ષી સંરક્ષણ અંગેનું સામયિક 'વિહંગ', છેલ્લાં દસેક વર્ષથી પ્રસિદ્ધ થાય છે અને તેણે ખૂબ જ લોકચાહના પ્રાપ્ત કરી છે. ગુજરાતના ખૂણે ખૂણે વસતા પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચેના સેતુ તરીકે તે એક ઉમદા અને ઉપયોગી કામગીરી બજાવી રહ્યું છે. પર્યાવરણ સંરક્ષણની ભારતીય પરંપરા અને મૂલ્યોના જતનની સાથે તે દિશામાં કાર્યાન્વિત વૈજ્ઞાનિક અભિગમનું સન્માન કરતા આ સામયિકમાં જાહેરખબર મોકલી એક સમાજોપયોગી, સુંદર કાર્યમાં આપ પણ સહભાગી થઈ શકો છો. જાહેરખબરમાં જાહેરાતની સાથે સાથે પ્રકૃતિસંરક્ષણ અંગેના કોઈ સંદેશને ઉપસાવી શકીએ તેવો અમારો પ્રયત્ન રહેશે.

'વિહંગ'માં જાહેરખબરના દર નીચે પ્રમાણે છે:

આખું પાનું	(4 colour)	રૂ. ૫,૦૦૦/-
આખું પાનું	(B/W)	રૂ. ૨,૦૦૦/-
અડધું પાનું	(B/W)	રૂ. ૧,૦૦૦/-
બીજું/ત્રીજું મુખપૃષ્ઠ	(4 colour)	રૂ. ૬,૦૦૦/-
પાછળનું મુખપૃષ્ઠ	(4 colour)	રૂ. ૭,૫૦૦/-

ત્યારે સૂકા જંગલ અને સખત ગરમીમાં ફક્ત દેયડ (Oriental Magpie-Robin), નાયણ તથા અમુક જગ્યાએ તેતર (Grey Francolin) નજરે ચઢતાં હતાં. રાત્રે ૨ વાગ્યે રાજસ્થળીના ડુંગરિયા વિસ્તારથી ટીંબરવા પાછા ફરતા ચાર દશરથિયા (Nightjar) 'જીપ્સી'ની લાઈટ સામેથી ઊડીને રસ્તાની બાજુમાં બેસી ગયા. રસ્તામાં ઊભેલા ચકવા (Stone-Curlew) જીપ્સી નજીક પહોંચતા ઊડી જતા હતા.

જામનગરના કાંઠાવિસ્તારમાં

પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૨૫ જુલાઈ '૧૦ના સવારે ૯ વાગ્યે જામનગર નજીકના વાલસુરાથી બેડી પોર્ટ - ઢીંચડાવાળા રસ્તે એક અચરજ ભરી વસ્તુ બની. નાના હંજ (Lesser Flamingo)ને હું દૂરબીનથી જોતો હતો ત્યાં દરિયાના કાદવિયા પટમાં એક કબૂતર ઊતર્યું અને કાદવમાં ફેંફોસીને કંઈક ખોરાક ગોતતું નજરે ચઢ્યું. દરિયાના પટમાં કબૂતર ઊતરે એ તો પ્રથમ વાર જોયું!

ત્યાંથી ઢીંચડા તરફ રવાના થયો. ત્યાં ડાબી તરફના ઘાસિયા તથા કાદવિયા વિસ્તારમાં રસ્તાથી ૨૦ ડગલાં દૂર પાનલવા (Greater Painted-snipe)ની બે જોડી વચ્ચે વિસ્તારના આધિપત્ય (territorial claims) માટેનો ઝઘડો જોયો. તેમાં માદા વધારે ક્રિયાશીલ હતી. અંતે એક જોડી દૂર ચાલી ગઈ. હવે મારી નજીકની જોડીએ બાજુમાં આવેલા ગજપાંઉ (Black Stilt)ના માળા નજીક જવાનું શરૂ કર્યું, એટલે ગજપાંઉની જોડીએ ઉગ્ર અવાજ કરી વિરોધ નોંધાવ્યો. પણ પાનલવાની માદાએ નજીક જઈ બેઠક જમાવી. આ દરમિયાન ગજપાંઉ તથા પાનલવાની માદા વચ્ચે ચાંચ તથા પાંખો વડે એકાધિક હુમલા થયા. પાનલવાની માદા પાંખો પહોળી રાખી હુમલા માટે તૈયાર રહેતી. પાનલવાનો નર આ ઝઘડાથી ત્રણ ફૂટ દૂર ઊભો ઊભો ફક્ત નિહાળતો હતો; પાનલવાની માદા જ ગજપાંઉની જોડી સામે ટક્કર લેતી હતી. કદાચ આ વિસ્તારમાં

પાનલવાનો માળો હોય અથવા માળો બનાવવાની પેરવી હોઈ શકે. રસ્તાની બીજી તરફના પાણીના ઝરામાં સામાં કાંઠે નાની ડૂબકી (Little Grebe)નો માળો હતો.

ખીજડિયા પાસે પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૧૩ ઓગસ્ટ '૧૦ના સવારે મારી સાથે શ્રી કમલ ભટ્ટ ખીજડિયા પાસેના વિભાપર ગામ પછીના જળપ્લાવિત ક્ષેત્ર તરફ પક્ષીનિરીક્ષણ માટે જોડાયા. ૧૦ દિવસ પહેલા ડો. મૌલિક વડે આ વિસ્તારમાં જળહળ (Indian Skimmer)ના આગમનની મને જાણ કરેલી એટલે મુખ્ય આકર્ષણ તેનું જ હતું. વિભાપર ગામથી આગળના વગડા પાસે મરેલા ઢોરના મડદા પર કાગડા સાથે ધોળી કાંકણસાર (Oriental White Ibis)ને પણ માંસ ખાતી જોઈ. (ધોળી કાંકણસાર મૃતદેહમાંથી જીવાત વીણીને ખાતી હોય તે શક્યતા વધુ છે. - સં.)

આગળ જતાં જળપ્લાવિત વિસ્તારના જમીનના પટ ઉપર ૪૦ જેટલી કેંચીપૂંછ વાબગલી (River Tern) આરામ કરતી દેખાઈ. વધુ આગળ જતાં બાવળના ઝાડ પર કાળીડોક ઢોંક (Black-necked Stork)ની જોડી જોઈ આનંદ થયો. ડાબી બાજુના પાણી વચ્ચેના ચિયામાં મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Great Crested Grebe) માળો બનાવતી હતી; અડધો માળો બની ગયેલો જોયો. નજીકમાં ભગતડાનો પણ માળો હતો. જમણી બાજુના દરિયા તરફના પટના છીછરા પાણીમાં નજર કરતા અમારાથી ૧૦૦ મીટર દૂર ૪૬ જળહળ, ૮૫ ધોળી વાબગલીઓ (Gull-billed Tern) દષ્ટિગોચર થતાં ખૂબ રોમાંચ થયો. જળહળ છીછરા પાણીમાં ઊભા હતા. અડધી ધોળી વાબગલીઓ જમીન પર પીંછાની માવજત કરતી હતી તથા બાકીની આરામથી બેઠેલી નજરે ચઢી. પાંચ વર્ષ અગાઉ જળહળનું ૧૫૦નું જૂથ નિયમિત રીતે ઓગસ્ટ-સપ્ટે. માસ દરમિયાન ખીજડિયામાં રોકાતું. લાંબા સમય પછી આટલી સંખ્યામાં ફરી જોવા મળતા ખૂબ આનંદ થયો.

શ્રી જયપાલસિંહ જાડેજા

કાળી અંબાભુવન' ૮, પટેલ કોલોની રોડ નં. ૩/૪, જામનગર-૩૬ ૧૦૦૮

ચાતક
કદ : ૩૩ સે.મી.

દક્ષિણ ગુજરાતમાં કાળી પાનબગલી અને કચ્છી પિદા

તા. ૨૭-૦૫-૧૦ના રોજ હાંસોટ તાલુકાના વઘવાણથી એક કિ.મી. દૂર ધમરાડ રોડ પર ઘાબાજરિયામાં બેઠેલી કાળી પાનબગલી (Black Bittern) જોઈ. હાંસોટ, અંકલેશ્વર અને કોસંબા વિસ્તારના મારા ચાર વર્ષના પક્ષીનિરીક્ષણ દરમિયાન પ્રથમ વાર કાળી પાનબગલી નજરે પડી.

જુલાઈ '૧૦ મહિનાથી કોસંબા, તા. માંગરોળ, જિ. સુરતના મારા ઘરની આજુબાજુનાં મકાનોની દીવાલ અને ઘાબા પર કચ્છી પિદા (Indian Chat) જોવા મળે છે. કુલ ચાર કચ્છી પિદા છે, જે એકલા કે સમૂહમાં દેખાય છે.

જુગલ પટેલ

મુ. ઉટીયાદરા, પો. હથુરણ, તા. અંકલેશ્વર, જિ. ભરૂચ

થોડી જ ક્ષણમાં અમારી ખૂબ જ પાસેથી ઊડીને તે ચાતક, નજીકના વૃક્ષની ડાળ ઉપર આવી બેઠું. બધા મન ભરી તેને માણી રહ્યા હતા, ત્યાં બીજા બે ચાતક પણ તેની પાસે આવી બેઠાં. બધા ખૂબ જ આનંદિત થયા. બે-ત્રણ મિનિટ પછી વળી પાછું એક ચાતક. એક સાથે ચાર ચાતક જોવાનો આ મારા માટે પણ પહેલો પ્રસંગ હતો. આ સાથે છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષો દરમિયાનની મારી ચાતકની નોંધ આ મુજબ છે.

૩-૪-૫/૧૨/૦૪ દેવમોગરા (જિ. નર્મદા) ૧, ૨૬/૧૨/૦૪ માલસર (જિ. વડોદરા) ૧, ૧૩/૬/૦૫ પીજ (જિ. ખેડા) ૧, ૧૪/૮/૦૫ ટુંડેલ (જિ. ખેડા) ૧, ૬/૭/૦૬ ટુંડેલ (જિ. ખેડા) ૧, ૧૮/૭/૦૬ ટુંડેલ ૧, ૧૨/૭/૦૭ પીજ ૧, ૨૨/૬/૦૮ ટુંડેલ ૧, ૬/૮/૦૮ પીજ ૨, ૧૬/૬/૦૮ ટુંડેલ ૧, ૩૧/૭/૦૮ પીજ ૧, ૫/૮/૦૮ પીજ ૨, ૬/૮/૦૮ પીજ ૧, ૨/૮/૦૮ ટુંડેલ ૧, ૪/૭/૧૦ નડિયાદ ૧, ૫/૭/૧૦ નડિયાદ ૨, ૮/૭/૧૦ પીજ ૨, ૧૭/૭/૧૦ ટુંડેલ ૧, ૧૮/૭/૧૦ પીજ ૧, ૨૨/૭/૧૦ પીજ ૧, ૧/૮/૧૦ પીપલગ ૪, ૨/૮/૧૦ ટુંડેલ ૧, ૩/૮/૧૦ ટુંડેલ ૧.

ઉપરની યાદી પરથી વિશ્લેષણ કરતાં કહી શકાય કે, નડિયાદથી ૭-૮ કિ.મી.ની ત્રિજ્યામાં જૂન માસથી સપ્ટેમ્બર માસ સુધી ચાતક જોવા મળે છે. ૨૦૦૪ના ડિસેમ્બર માસમાં વડોદરા અને નર્મદા જિલ્લામાં પણ જોવા મળ્યા.

જૂન માસમાં, કુલ ત્રણ વખત; ૩ ચાતક
જુલાઈ માસમાં, કુલ દસ વખત; ૧૩ ચાતક

ચાતક: નડિયાદની આસપાસ

થોડા સમય પહેલા, અમે 'સન-બર્ડ નેચર ગ્રૂપ'ના મિત્રો પ્રકૃતિ અને પંખીડાંની ચર્ચા કરતા સવારના વિહંગાવલોકનમાં વ્યસ્ત અને મસ્ત હતા. ત્યાં એક મિત્રએ પૂછ્યું, તમને સૌથી વધારે પ્રિય પંખી કયું?

નાનકડા મનોમંથન પછી એટલું કહી શક્યો કે, પ્રથમ પંક્તિની મારી યાદીમાં 'ચાતક' તો જરૂર હોય જ. અમે સાત-આઠ મિત્રોમાંથી માત્ર ત્રણ મિત્રોએ જ ચાતક (Pied Crested Cuckoo)ને કુદરતી અવસ્થામાં નિહાળ્યું હતું. બાકીના મિત્રોએ પુસ્તકમાં દર્શનથી અને નામથી ચાતકને પોતીકું બનાવ્યું હતું. આ વાતને લગભગ પાંચ-સાત મિનિટ થઈ હશે ત્યાં મારી નજર આંબાના વિશાળ વૃક્ષની એક આગળ પડતી ડાળી ઉપર સ્થિર થઈ ગઈ. આનંદ સાથે બોલાયું, "લગભગ ચાતક!!" વૃક્ષ ખૂબ દૂર હોવાથી દૂરબીન દ્વારા ઝીણવટપૂર્વક જોતાં સાનંદાશ્ચર્ય સાથે તે ચાતક નીકળ્યું. બધા મિત્રોનાં દૂરબીન ચાતકવાળી દિશા તરફ મંડાયાં.

નિરીક્ષણ નોંધ

ઓગસ્ટ માસમાં, કુલ પાંચ વખત; ૯ ચાતક સપ્ટેમ્બર માસમાં, કુલ ત્રણ વખત; ૪ ચાતક આમ જુલાઈ માસમાં સૌથી વધારે વખત અને સૌથી વધુ સંખ્યામાં ચાતક જોવા મળ્યાં.

ડૉ. તરુણ જોષી

૮, 'નૂતન', લક્ષ્મણદેવ પાર્ક કલેક્ટર બંગલો સામે,
પીજ રોડ, નડિયાદ-૩૮૭૦૦૨

સંગ્રહણ કાગડો !

શહેરની વચ્ચે એક કાગડાને ચાંચમાં મોટી પૂરી અથવા તો કંઈ ફરસાણ લઈ બેઠેલો જોયો... પણ કાગડાએ એ પૂરી ખાધી નહિ ને એક છાપરાની નીચે ક્યાંક સંતાડી દીધી. આવા બે-ત્રણ ફેરા કર્યા અને અલગ અલગ જગ્યાએ ખાવાનું સંતાડતા જોયો.

આજુબાજુમાં રહેતી વ્યક્તિઓને પૂછતાં ખ્યાલ આવ્યો કે આ કાગડો અલગ અલગ જગ્યાએ ખોરાક સંગ્રહ કરી રાખે છે અને જરૂર પડે ખાય છે !

આટલું જ નહિ, પણ કાગડાઓને મેં કાયમ ખાતાં પહેલાં ખોરાકને પલાળતાં જોયા છે. ખોરાક કઠણ હોય કે પોચો, એ ખાતાં પહેલાં અચૂક એને પાણીમાં પલાળીને જ ખાતા હોય છે. ઉનાળા દરમિયાન ઓફિસની અને ઘરની બહાર જે પાણીનાં વાસણો મૂકેલાં એમાં હંમેશાં રોટલી, પૂરી, ઈંડા, હાડકાં વગેરે મળતું. ધ્યાનથી જોતાં ખ્યાલ આવ્યો કે કાગડો પાણીમાં નાખીને પછી જ બધું ખાય છે.

કાબરનો માળો

ઘરની 'બાલ્કની'માં 'નેસ્ટ બોક્સ' મૂકેલું છે !

ઈચ્છા હતી કે ચકલીનો માળો થાય પણ શરૂઆતથી જ કાબર (Common Myna)ની જોડી એને પચાવીને બેઠી છે.

બે વર્ષમાં કાબર સતત માળો કરતી જોવા મળે છે. આ પક્ષીઘર માટે બે જોડીઓને અંદર અંદર ઝંઘડા કરતી પણ જોઈ છે.

એક નવી વસ્તુ જોઈ. કાબર નજીકના ગરમાળાનાં

કુમળાં લીલાં પાંદડાં ચાંચથી તોડી તોડીને માળામાં લઈ જાય છે. લાગે છે કે, માળો બનાવવાની સામગ્રીમાં કદાચ તેનો ઉપયોગ કરતી હોય. ક્યાંક કોઈકે કહેલું અથવા તો કોઈ લેખમાં વાંચ્યું હોય એવું યાદ આવે છે.

પક્ષીઓ માળો બનાવવામાં (ખાસ કરીને ચોમાસામાં)

લીલાં પાંદડાંનો ઉપયોગ કરતાં હોય છે. તેનાં મુખ્યત્વે બે કારણો છે. એક, લીલાં પાંદડાંથી માળો ઢાંકતાં વરસાદનાં પાણીથી રક્ષણ મળે અને બીજું પાંદડાં સડવાથી ગરમી ઉત્પન્ન થાય અને વરસાદી ઋતુમાં ઠંડક થતાં માળાનું તાપમાન જાળવવામાં સરળતા રહે. (માળામાં વપરાતાં લીલાં પાનથી...

- ભેજ જળવાય છે.
- તાપમાન જળવાય છે.
- માળાની ગૂંથણીને મજબૂતાઈ મળે છે.
- બચ્ચાંને 'ટીક્સ' જેવા પરોપજીવી કીટકોથી રક્ષણ મળે છે.
- ડૂબકી (grebe) જેવા તરતો માળો ધરાવતાં પક્ષીઓમાં ઈંડાને ઢાંકવા માટે તેનો ઉપયોગ થાય છે.
- કદાચ કુમળાં પાનથી માળાની અંદરની સપાટીને નરમ આવરણ પણ મળતું હોય છે.
- ડૉ. ભવભૂતિ પારાશર્ય, આણંદ સાથે ફોન ઉપર વાતચીત પરથી - સં.)

ઘૈવત હાથી

એ-૩, પ્રતિષ્ઠા એપાર્ટમેન્ટ, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

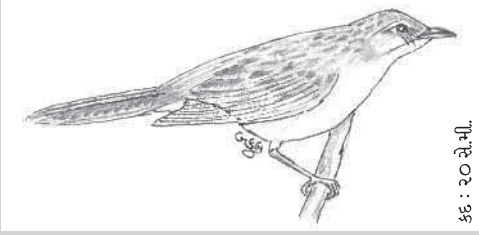
કચ્છમાં ખડ ફુલ્કી (ઘાસ ફુલ્કી)ની

નોંધ

હું અને મારો ભાઈ ચૈતલ તા. ૧૯-૮-૧૦ના રોજ કચ્છમાં પક્ષીદર્શન તથા 'ફોટોગ્રાફી' માટે સુરેન્દ્રનગરથી નીકળ્યા હતા. અમારું લક્ષ્ય હતું કચ્છમાં જોવા મળતાં ઘાસિયાં મેદાનોનાં પક્ષીઓ જેવાં કે; ઘોરડ (Great Indian Bustard), ખડમોર (Lesser Florican), કાળો તેતર (Black Francolin) તથા અન્ય બટેરો

ખડ ફુલ્કી

(Bristled Grass-Warbler, *Chaetornis striatus*)

દેખાવે ચકલીથી મોટું, રંગ મુખ્યત્વે બદામી, માથાના ઉપરના ભાગ ઉપર, ડોકની પાછળ અને પીઠ પર કાળી રેખાઓ; ગળા અને છાતી પર આછી, પાતળી રેખાઓ; ચાંચ કાળી, જાડી અને ટૂંકી, આંખ પર અસ્પષ્ટ મેલા ધોળા ભમ્મર; પેટાળ આછું બદામી અને અરેખાકિત, પૂંછ લાંબી અને છેડેથી થોડી સફેદ. તેની આંખના આગળના ભાગ પર બંને બાજુએ પાંચ ટૂંકા કાળા વાળ (Bristles) હોય છે, જે ઘાસમાં ઊડતી વખતે તેની આંખોને રક્ષણ આપે છે. નર અને માદા દેખાવે લગભગ સરખા.

મુખ્યત્વે ઘાસિયા વિસ્તારો, ચિયા, ડાંગરનાં ખેતરો અને ક્યારેક કાંટાળા પ્રદેશમાં જોવા મળતું પક્ષી. ઘાસમાં થતી જીવાત એ તેનો મુખ્ય ખોરાક. પ્રજનનઋતુમાં માદાને આકર્ષવા માટે નર ઘાસથી એકથી બે મીટરની ઊંચાઈ પર ગીત ગાતો ગાતો ચડે, પાછો નીચે ઊતરે અને આમ ચડઊતર કર્યા કરે, જેથી પ્રજનન ઋતુમાં તેની હાજરીનો ખ્યાલ તરત આવે. અન્ય ઋતુમાં તેની હાજરી પારખવી અઘરી.

ભારતીય ઉપખંડમાં અસામાન્ય સ્થાનિક રહેવાસી છે અને ભારત, પાકિસ્તાન તથા નેપાળમાં નોંધાયેલું છે. ભારતમાં હાલમાં ઉત્તર પ્રદેશ, દિલ્હી, પંજાબ, આસામ અને મહારાષ્ટ્રમાં નોંધાયેલું છે. ગુજરાતમાં છેલ્લે ૧૮૭૪માં ડીસા પાસેની નોંધ બાદ અન્ય કોઈ નોંધ થઈ નથી. હાલના અભ્યાસ મુજબ તેના રહેઠાણને થતા નુકસાનના કારણે તેની સંખ્યામાં ભયજનક ઘટાડો થઈ રહ્યો છે.

(quails). આ સિવાય ઋતુપ્રવાસી (passage migrant) પક્ષીઓ ઉપર પણ નજર હતી. આ દરમિયાન જગ્યા અને અવલોકનની શક્યતાઓ અંગે શ્રી અશોક ચૌધરી સાથે સતત સંપર્કમાં હતા.

તા. ૨૦-૮-૧૦ના રોજ અમે સુરેન્દ્રનગર પાછા જવાની તૈયારીમાં હતા ત્યારે નલિયાના ઘાસિયા વિસ્તારમાં ધાનચીડી (pipit)ના કદનું પણ ફુલ્કી (warbler) જેવું એક પક્ષી નજરે ચડ્યું. પહેલાં દૂરથી દૂરબીનથી જોતાં કોઈ પાન કરકરિયા (reed warbler) જેવું લાગ્યું. થોડાક 'રેકર્ડ શોટ્સ' લઈ નજીક ગયા, ત્યારે જોયું કે, તેના જેવી નાની, જાડી અને કાળી ચાંચ કોઈ પાન કરકરિયાને નથી હોતી. પક્ષી થોડી થોડી વારે ઊડીને અવાજ (call) કરતું હતું. તેનો 'કોલ' એકદમ લાક્ષણિક બે સૂર (double note)નો હતો; "ચક ચીક". તે ઊડતાં ઊડતાં સતત ૩-૪ મિનિટ સુધી બોલે અને પછી એક ચોક્કસ જગ્યામાં આવી બેસી જાય. આતું અમે દસ મિનિટ સુધી જોયું. મારા કેમેરામાં વીડિયોની સુવિધા હોવાથી હું તેના બોલવાની વીડિયો પણ લઈ શક્યો. એટલામાં એ પક્ષી ઘાસમાં જતું રહ્યું અને ઘાસમાંથી બે પક્ષીઓ બહાર આવ્યાં. મેં પહેલાં આ પક્ષી જોયું ન હોવાથી પુસ્તકમાં તપાસ કરતાં તે ખડ ફુલ્કી હોવાનું માલૂમ પડ્યું.

ખડ ફુલ્કી આ વિસ્તારમાં મળે છે કે નહીં તે જાણવા મેં શ્રી જુગલકિશોર તિવારીને ફોન કર્યો તો તેમણે જણાવ્યું કે, કચ્છમાં તે પહેલા ક્યારેય નોંધાયું નથી. છતાં ઘેર પાછા ફર્યા બાદ મેં ફરી મારી તસવીરો જોઈને ખાતરી કરી અને જૂની નોંધના સંદર્ભો મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એવી માહિતી મળી કે પહેલાનાં સમયમાં તે સામાન્ય હતું પણ છેલ્લાં ઘણાં વર્ષોથી જોવા મળ્યું નથી. બી.સી.એસ.જી.ના ગુજરાતનાં પક્ષીઓની યાદીમાં આ પક્ષી ઉત્તર ગુજરાતમાં જોવા મળ્યાની નોંધ છે.

અમે જે કોલ કરતી ખડ ફુલ્કીને જોઈ તે તેનું પ્રજનન નૃત્ય (display) હતું, જે માદાને આકર્ષવા માટે

તથા અન્ય પ્રતિદ્વંદી નરને દૂર રાખવા માટેનું હતું. મેં માત્ર ૧૫ મિનિટમાં આવા નાના વિસ્તારમાં ખડ ફુલ્કીની પ્રજનન કરતી એક જોડી જોઈ એ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે આ આખા વિસ્તારની સરખી તપાસ કરવામાં આવે તો પ્રજનન કરતી ઘણી બધી જોડીઓ જોવા મળી શકે. મારું એવું માનવું છે કે, આ પક્ષી આપણે ત્યાં અસામાન્ય ભલે હોય પણ દુર્લભ તો નથી જ. તે કદાચ આપણા ધ્યાન બહાર રહી ગયું છે. ખડ ફુલ્કીની આ પ્રજનનની ઋતુ હોવાથી તે વધુ બોલકણું અને ચંચળ હતું. ભારતમાં કોર્બેટ રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનમાં તથા પંજાબ અને હરિયાણામાં પણ આ પક્ષી જુલાઈથી સપ્ટે.માં વધારે જોવા મળતાં હોવાની નોંધ છે.

મેં આ અવલોકનની વાત મારા મિત્ર અર્પિત દેવમુરારિને કરી. તેણે બે દિવસ પછી આ વિસ્તારમાં તેનું સર્વેક્ષણ કરી કુલ સાત પક્ષીઓ જોયાનું જણાવ્યું.

આ સિવાય કચ્છની આ મુલાકાતમાં અમે ૪ ઘોરડ (૨ નર, ૧ માદા, ૧ અપુપ્ત), ૫ ખડમોર (૪ નર, ૧ માદા), વર્ષા લાવરી (Rain Quail), ધોળાપગ બિલ બટેર (Small Buttonquail), ભારતીય કાળો ઝુમ્મસ (Indian Spotted Eagle), ટીસો (White-eyed Buzzard), કાશ્મીરી ચાસ (European Roller), વૈયાં (Rosy Pastor), કાળો તેતર (બચ્ચાં સાથે) વગેરે પક્ષીઓ જોયાં. પક્ષીઓની સલામતી માટે ચોક્કસ સ્થળ જણાવ્યું નથી.

નીરવ ભટ્ટ,

એચ-૫૨, જી.આઈ.ડી.સી. ઓફિસ સામે, વઢવાણ-૩૬૩૦૩૧

અતિ દુર્લભ પક્ષીનું દર્શન

૨૧-૮-૧૦થી ૨૩-૮-૧૦ વચ્ચે હું નલિયા 'ફોટોગ્રાફી' માટે જતો હતો ત્યારે મારા મિત્ર નીરવ ભટ્ટનો ફોન આવ્યો. તેણે ખડ ફુલ્કી જોઈ હતી. હું ભુજ પહોંચવામાં જ હતો પણ તરત જ નલિયા તરફ વળ્યો. મેં આ પક્ષીના પાંચ નર અને બે માદા જોઈ. ૨૧મીના આ અવલોકન બાદ હું બાકીના બે દિવસ પણ એ વિસ્તારમાં જ ફર્યો જેથી 'જી.પી.એસ.'ની મદદથી

તેઓની હાજરીની સરહદ આંકી શકું.

ગુજરાતમાં આ પક્ષીજાતિની નોંધ ૧૩૪ વર્ષો પછી થઈ. નામ પ્રમાણે ઘાસિયા વિસ્તારનું પક્ષી છે. ધોવાણ અને ખેતીમાં ઉપયોગમાં લેવાથી હવે ઘાસિયા મેદાનોની અવનતિ થઈ રહી હોવાથી ખડ ફુલ્કીની વસ્તી ઘણી ઓછી રહી છે. 'બર્ડલાઈફ ઇન્ટરનેશનલ' દ્વારા તેને ભયગ્રસ્ત પક્ષીજાતિઓની યાદીમાં 'ભયગ્રસ્ત' (vulnerable)ના જૂથમાં મૂકવામાં આવી છે. (A1C; A2C; C1)

ઇન્ડિકપે (૧૯૯૬) જણાવ્યું છે કે, ભારતીય ઉપખંડમાં તે વ્યાપક હોવા છતાં તેની નોંધ ખૂબ જ ઓછી છે. તેણે મૂળ માહિતી સાથેના માત્ર ૩૨ સંદર્ભો આપ્યા છે જેમાં છેલ્લાં ૨૫ વર્ષોમાં તો ખૂબ જ જૂજ છે.

ઈ.સ. ૧૮૭૬ ઓગસ્ટ-સપ્ટે.માં બટલરે ડીસામાં ખડ ફુલ્કીના ૩ નરની નોંધ કરી હતી.

અર્પિત દેવમુરારી

'અવનિ', આનંદ કોલોની માર્ગ નં. ૧, ઋષિ એપાર્ટની સામે, વિકાસગૃહ માર્ગ, જામનગર-૩૬૧૦૦૮

કચ્છમાં બૈકાલ કસ્તૂરાની પ્રથમ નોંધ

ગત મહિનાની તારીખ ૨૪-૫-'૧૦ના રોજ અંજાર તાલુકાના ગામ બીટા (વલાડિયા)થી મહંતશ્રી આદેશબાપુનો મારા ઉપર ફોન આવ્યો કે, ચલમાં બે દિવસથી મંદિરના પરિસરમાં એક નવી જાતનું પક્ષી આવ્યું છે, જે કાબરથી સહેજ નાનું છે, તમે આવીને જોઈ જાવ. બીજા દિવસે સવારના હું મારા મિત્ર શ્રી રણજિતસિંહ જાડેજાની સાથે મંદિરે પહોંચ્યો. ત્યાંના મહંતશ્રી આદેશબાપુ એક પ્રકૃતિપ્રેમી વ્યક્તિ છે. તેમણે અમને મંદિરના આંગણામાં બેસી જવા કહ્યું. ત્યાં જ પાંચ મિનિટમાં એક પક્ષી આવીને અમારી સામે જમીન ઉપર ટથી ૧૦ ફૂટના અંતરે બેઠું. જમીન ઉપર ચાંચથી કંઈક ખોદવાની પ્રક્રિયા કરતું તથા જીવાત વગેરે ખાતું જોવા મળ્યું. ત્રણ-ચાર મિનિટ પછી ઊડી ગયું અને પાછું એકાદ મિનિટના અંતરે અમારી સામે આવીને બેઠું. આમ સતત બે કલાક જેવું ચાલ્યું. તે દરમિયાન મેં તેની ઘણી

Incredible India

Lets flock together to the glory of our feathered friends...

Khijadiya Bird Sanctuary with its unique twin ecosystems of Marine and Freshwater habitats, has been an avian paradise that hosts over 300 species of bird from India & Eurasia every winter. **Come... See... Appreciate...**

We welcome you to be a part of

Global Bird Watchers' Conference 2010

and know them at

Destination Khijadiya

Date: 25th - 27th November, 2010

Venue: Khijadiya Bird Sanctuary, Jamnagar, Gujarat - India

We Invite: Avid Bird Watchers & Ornithologists, Tour & Travel Operators, Hospitality Institutes, Students of Zoology and Researchers working on Ph.D.

To participate in a interactive Conference, register online on

www.gujarattourism.com OR www.gbwc2010.org

Register now before your limited chance flies off..

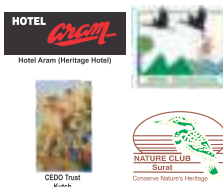
ORGANISERS

CO - ORGANISER

SUPPORT ORGANISATIONS

KNOWLEDGE PARTNERS

PRINT MEDIA PARTNERS

આંગણે બગીચો વિકસાવવો એ સાચું 'એક્ટિવિઝમ' છે. આપ કોઈપણ વ્યવસાયમાં હોવ, ગમે તેટલા વ્યસ્ત હોવ, જો આપના અસ્તિત્વની આસપાસ લીલોતરી ઊભી કરશો, તો ગમે તેટલો નાનો ઉદ્યાન પણ કેટકેટલાં કીટકો, સરિસૃપ વર્ગના કેટલાક પ્રતિનિધિઓ તથા અનેક બેપાંખાળાં જીવો માટે અભયારણ્ય પૂરવાર થશે. આપનો પ્રકૃતિ પ્રેમ તો નવપલ્લવિત થશે જ, સાથે સાથે કુટુંબના સૌ સભ્યોનાં ચિત્તની શાંતિ પણ પાંગરશે. 'ગાજવા' કરતાં ઘરના ખૂણે ફૂંડુ સજાવવામાં પાયાની કર્મશીલતા અભિવ્યક્ત થાય છે, એમ હું દૈનિકપણે માનું છું.

- લવકુમાર ખાચર

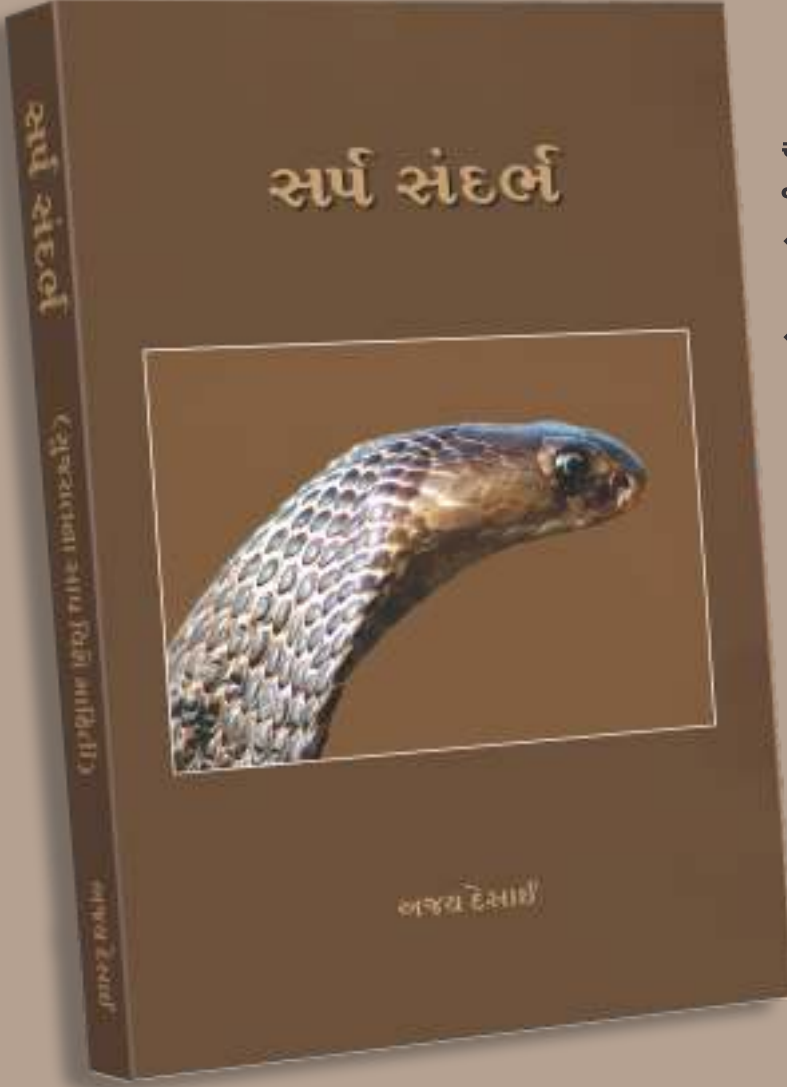

Foliage Unlimited

Landscape Concepts

1003, Shailraj Tower, B/h. Management Enclave,
Nehrupark, Vastrapur, Ahmedabad-380015.
Mobile: 09376187060 / 09376112215
Email: foliageunlimited@yahoo.co.in

શ્રી અજય દેસાઈ લિખિત
ગુજરાતના સાપ અંગેના પુસ્તકની
પાંચમી આવૃત્તિ ટૂંક સમયમાં જ પ્રકાશિત થઈ રહી છે.

આ પુસ્તકની કેટલીક વિશેષતાઓ
નીચે મુજબ છે....

- ◆ સામાન્ય જન સમજી શકે તેવી સરળ ગુજરાતી ભાષા
- ◆ છેલ્લી માહિતી મુજબ ગુજરાતમાંથી મળી આવેલા ૫૭ સર્પોની માહિતી
- ◆ આ પૈકીના ૫૨ સર્પોની રંગીન તસવીરો ઉપરાંત 'બ્લેક એન્ડ વ્હાઈટ' તસવીરો - મેટગ્લોસી પેપર ઉપર
- ◆ અનેક રેખાંકનો તથા ચિત્રો
- ◆ અંદાજે ૨૬૦ પાનાં
- ◆ બી.સી.એસ.જી. ના સભ્યોને પડતર કિંમત (તે માટે આગોતરી જાણકારી આવશ્યક રહેશે.)

વધુ સંપર્ક :

શ્રી અજય દેસાઈ : ૦૯૪૨૬૪૧૧૧૨૫

ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી : ૦૯૮૨૫૬૨૯૫૮૭

બધી તસવીર લીધી. પ્રથમ દષ્ટિએ મારાથી તેની ઓળખ ન થઈ શકી. ઘેર આવ્યા બાદ પાડેલ ફોટા મારા પિતાજી શ્રી ફકીરમહમદને બતાવ્યા. તેઓએ એ કસ્તૂરા (Thrush)ના વર્ગનું હોવાનું પ્રથમ દષ્ટિએ જણાવ્યું. તેની ઓળખ કરાવવા માટે મેં શ્રી શાંતિલાલભાઈ વરુને તેનો 'ફોટો' બતાવ્યો. એમણે પણ કસ્તૂરો હોવાનું પાકું કર્યું. જેના પછી શ્રી જુગલકિશોર તિવારીએ તેની ઓળખ બૈકાલ કસ્તૂરા (Eyebrowed Thrush) તરીકે કરી બતાવી અને કહ્યું કે સંભવતઃ ગુજરાતમાં તસવીર સાથે આ સર્વપ્રથમ નોંધ છે.

કચ્છમાં કાળીઓડ પીળકની

સર્વ પ્રથમ નોંધ

તારીખ ૧૩-૧૧-૦૮ના રોજ વહેલી સવારના મારી વાડીની અંદર ખાટી આંબલીના ઝાડ ઉપર એક પીળક જોયું. સદ્ભાગ્યે ત્યારે મારી પાસે કેમેરો હોવાથી તરત જ મેં તેની તસવીર લઈ લીધી. તે મને સોનેરી પીળક (Eurasian Golden Oriole) કરતાં જરા જૂદું લાગ્યું એટલે મેં નેટ ઉપર તેની તસવીર મૂકી. તેની ઓળખ શ્રી જુગલકિશોર તિવારીએ કાળીઓડ પીળક તરીકે કરી. કચ્છવિસ્તાર માટે આ પક્ષીની સર્વ પ્રથમ નોંધ છે, તેવું તેમણે જણાવ્યું.

તુર્ક અનવરબેગ

પો. ધબ, તા. મુન્દ્રા, કચ્છ-૩૭૦૪૨૧

જામનગરમાં કાળીઓડ પીળકની નોંધ

જામનગરમાં કાળીઓડ પીળક (Black-naped Oriole)ની નોંધ સ્ક્રવોર્ડન લીડર શ્રી એસ. એસ. મહેશ દ્વારા થઈ. તેઓ વાયુદળમાં નવરચિત 'ઓર્નીથોસેલ પ્રોગ્રામ'ના ડાયરેક્ટર છે. તેઓ તેમની ટીમ સાથે 'બ્લેકકાઈટ સર્વે'ની યોજના અંતર્ગત જામનગર આવેલા.

તેઓએ આ મુલાકાત દરમિયાન તા. ૨૩-૧૧-૦૭ના રોજ સવારે ૭.૩૦ વાગ્યે જામનગર શહેરમાં આવેલી આયુર્વેદ યુનિવર્સિટી પાસે કાળીઓડ પીળકની એક જોડી જોઈ, જે જામનગર ખાતે પ્રથમ નોંધ લેતી અને કદાચ ગુજરાત ખાતે પણ! તેમણે કેટલાક દિવસ

કાળીઓડ પીળક

(Black-naped Oriole, *Oriolus chinensis*)

દેખાવે મોટેભાગે સોનેરી પીળક (Eurasian Golden Oriole) જેવું પરંતુ તેની આંખ પાછળથી ડોકના પાછળના ભાગ સુધી લંબાતો જાડો કાળો પટ્ટો (black nape) એ તેને સોનેરી પીળકથી અલગ પાડે. માદા કરતાં નર વધુ દેખાવડો. મુખ્યત્વે વનરાજીનું પક્ષી. વૃક્ષોનાં નાનાં ફળો અને જીવાત એ તેનો મુખ્ય ખોરાક.

તે સાઈબીરિયા, ચીન, કોરિયા, વિયેટનામ અને મંચુરિયા જેવા દેશોમાં પ્રજનન કરે છે. ભારતીય ઉપખંડમાં મુખ્યત્વે અસામાન્ય શિયાળુ મુલાકાતી પક્ષી છે અને ભારત, શ્રીલંકા, બાંગ્લાદેશ તેમજ બર્મામાં નોંધાયેલું છે. તેની અન્ય બે પેટાજાતિઓ આંદામાન અને નિકોબાર ટાપુઓ પર પ્રજનન કરતી નોંધાયેલી છે. ભારતમાં ખાસ કરીને દક્ષિણ અને પૂર્વ ભારતમાં તેનો વ્યાપ છે. ગુજરાતમાં કચ્છ અને જામનગરમાં રખડુ (vagrant) તરીકે નોંધાયેલું છે.

સુધી આ પક્ષીનું નિરીક્ષણ કર્યું.

ત્યાર બાદ તેમણે મારા મિત્ર વન્યજીવ તસવીરકાર શ્રી યશોદનભાઈ ભાટિયાને આ પક્ષીની નોંધ વિશે જાણ કરતાં, તા. ૩૦-૧૧-૦૭ના રોજ શ્રી યશોદનભાઈ સાથે હું અને મારા પક્ષીનિરીક્ષક મિત્ર શ્રી ચિરાગ સોલંકી કાળીઓડ પીળક જોવા ગયા. શ્રી મહેશે જણાવ્યું હતું કે તે સવારે લગભગ ૭.૩૦ વાગ્યાની આસપાસ ત્યાં આવેલા એક સૂકા ઝાડની ટોચ પર આવે છે. થોડી વાર ત્યાં રહી પછી જતા રહે છે. અમે સવારે ૭.૦૦ વાગ્યે જ તે સ્થળે પહોંચી ગયા. થોડી રાહ જોયા બાદ કાળીઓડ પીળકની જોડી ત્યાં આવી પહોંચી. શ્રી યશોદનભાઈ તેના કેટલાક 'રેકર્ડ શોટ્સ' લીધા.

આ ઉપરાંત તા. ૩૦-૧૧-૦૮ના રોજ બપોરે ૩.૦૦ વાગ્યે પક્ષીનિરીક્ષક મિત્રો શ્રી ધૈવત હાથી, શ્રી સૌરભ દેસાઈ અને શ્રીમતી સ્વાતિ દેસાઈ સાથે રણજીતસાગર ડેમની મુલાકાતે ગયા. અહીં તેઓએ થોડી વાર આરામ કરવાનું નક્કી કર્યું. આ દરમિયાન અહીંના બગીચામાં હું ફરી રહ્યો હતો ત્યારે મેં એક કાળીઓડ પીળક જોઈ. એક વર્ષ પહેલાં આ જ તારીખે જામનગર શહેરમાં મેં કાળીઓડ પીળક જોઈ હતી જે એક અદ્ભુત સંયોગ છે.

કુણાલ જોષી,

૧૯૨, નાશાયણનગર, ગુલાબનગર સામે, જામનગર-૩૬ ૧૦૦૭

રાજાજીની નોંધપોથી

૧ ફેબ્રુઆરી ૧૦ના દિવસે અમદાવાદ થઈ વિરમગામ, બજાણા, પાટડી, દસાડા, વણોદ, બહુચરાજી, સીતાપુર, વાસણા, સોલગામ થઈ પરત વિરમગામ સુધી નાનાં નાનાં જળાશયોમાં જઈ પક્ષીનિરીક્ષણ કરવાનો કાર્યક્રમ બનાવ્યો. મેં આ વાત કાસમને કરી, તો તેણે મારી સાથે આવવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી. અમો વહેલી સવારે નળસરોવર થઈ ભાસ્કરપુરા, લખતર, માલવણ, બજાણા, પાટડી, દસાડા, વણોદ થઈ બહુચરાજી આવ્યા. અહીંના તળાવમાં નીલશિર (Mallard), ટીલિયાળી બતક (Spot-billed Duck) સફેદ કાંકણસાર

(Oriental White Ibis) જોયા. ત્યાર બાદ સીતાપુર, જાલીસણા, ઝાંઝવા, વાસણા, સોલગામ, કુણાપુરનાં જળાશયો તપાસ્યાં. અહીં યાદ રાખવા જેવી વાત એ છે કે ભૂતકાળમાં સોલગામના સલાસર તળાવમાં મેં પ્રવાસી બતકો જોયેલી. આજે તો આ તળાવને ગાંડો બાવળ ભરખી ગયો છે, પાણી સુકાઈ ગયું છે. વાસણા સોલગામ વચ્ચે એક બોરડીના ઝાડ પર બદામીપૂંછ માખીમાર (Rusty-tailed Flycatcher) જોવા મળ્યો. કદાચ આ ઉત્તર ગુજરાતમાં જોવા મળેલ આ પક્ષીની પ્રથમ નોંધ છે. તેના ફોટા લીધા.

થોળના તળાવમાં ૭ ફેબ્રુઆરી અને ૧૧ ફેબ્રુઆરીના દિવસે જળચર પક્ષીઓ સાથે જોવા મળેલ શિકારી પક્ષીઓમાં શાહી ઝુમ્મસ (Eastern Imperial Eagle), રાખોડીશિર ગરુડ (Greater Grey-headed Fish-Eagle), મત્સ્ય ગરુડ (Pallas's Fish-Eagle), મધિયોબાજ (Oriental Honey-Buzzard), પાન પટ્ટાઈ (Marsh Harrier)નો સમાવેશ થાય છે. (ઓળખી શકાય તેવી તસવીરોના અભાવમાં રાખોડીશિર તથા મત્સ્ય ગરુડની નોંધ અમે 'પ્રશ્નાર્થ' સાથે સમાવીએ છીએ. - સં.)

૨૪ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૦ના દિવસે વાયા ઈડર, ખેડબ્રહ્મા, અંબાજી થઈને પક્ષીનિરીક્ષણ કરતો માઉન્ટ આબુ જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં અંબાજીથી ગબ્બર જવાના રસ્તે એક પથ્થર પર કાળા થરથરાની પેટાજાતિ (*P.o. rufiventris*)નો નર જોવા મળ્યો. સાંજના માઉન્ટ આબુ પહોંચ્યો.

૨૫ ફેબ્રુઆરીના બીજા દિવસે દત્ત મંદિર જવાના રસ્તે નખી તળાવથી આગળ જતા પીપળના ટેટા ખાવા આવેલ પીળી ચોટીલી રામચકલી (Black-lored Yellow Tit) જોવા મળી. ચારે બાજુ પથારો પાથરી વૃક્ષ-વેલીઓને ભરખી જવા મથતા લેન્ટાના (Lantana)નો વિસ્તરણથી વાતાવરણ શુષ્ક - કલરવવિહોણું લાગી રહ્યું હતું. ત્યાંથી આગળ જતા રસ્તામાં જમીન પર ચણતાં મોરગંદમ (Crested

Bunting)ના નર-માદાના યુગલને જોઈ સંતોષ અનુભવ્યો. એ જ દિવસે 'ગેસ્ટ હાઉસ' પર પરત આવ્યો.

૨૮ ફેબ્રુઆરીના દિવસે માતર (ખેડા) તાલુકાના લીંબાસીથી આરંભ થતા અને પરિએજ સુધીમાં આવતાં નાનાંમોટાં જળપ્લાવિત ક્ષેત્રોમાં પક્ષીનિરીક્ષણ માટે નીકળ્યો. ત્રાજ ગામથી પહેલા આવતા જળપ્લાવિત વિસ્તારમાં રાતી સંતાકૂકડી (Ruddy-breasted Crane) જોવા મળી. ગયા વર્ષે આ જ સંતાકૂકડી મને પરિએજ પાસેના જળપ્લાવિત વિસ્તારમાં જોવા મળી હતી. મને લાગે છે કે, આ જળકૂકડી આ જળપ્લાવિત વિસ્તારની નિયમિત મુલાકાતી છે. આગળ આવતા પરિએજના જળપ્લાવિત વિસ્તારમાં સળીપૂંછ ગારખોદ (Greater Pintail-Snipe) અને પાનલવા (Painted Snipe)નો નર જોવા મળ્યો. અન્ય જળચર પક્ષીઓ પણ જોવા મળ્યાં.

૧ માર્ચ '૧૦ના દિવસે નળસરોવર તરફ પક્ષીનિરીક્ષણ માટે નીકળ્યો. નળસરોવર પહોંચતા જ કાસમને મળ્યો. એણે મને ધ્રાબલા ટાપુ તરફ પક્ષીનિરીક્ષણ માટે જવા આગ્રહ કર્યો. એનું કહેવું હતું કે, તેણે એક નવી ફડકફુટકી જોઈ છે અને એણે પણ પ્રથમ વાર જોઈ છે. હું તેની સાથે જવા તૈયાર થયો. 'બોટમેન' હાસમ ચલવાણી જોડાયો. એ પણ પક્ષીનિરીક્ષણ અને પક્ષીઓના બચાવ માટે કાસમને સાથ આપી રહ્યો છે. અમો ત્રણે આવીને વન અધિકારીઓ માટે બનાવેલ મકાનના બગીચામાં આવીને બેઠા. હાસમ મોટો વાંસ શોધવા તળાવ તરફ જવા લાગ્યો. એટલામાં તો પાસેના ઝાડ પર એક પક્ષી તીણી ચીસ પાડી ધબ દઈ જમીન પર પટકાયું. અમારી ત્રણેની નજર તેની ઉપર પડી તે કલકલિયો (White-breasted Kingfisher) હતો. એ

જ સમયે અમોએ ઝાડ પર નજર કરી તો ઉપર શકરા (Shikra)ને બેઠેલો જોયો. અમો વાત સમજી ગયા કે કલકલિયો નીચે કેમ પટકાયો. તે શકરાનો શિકાર બનતો બચી ગયો. અમો ત્રણે ત્યાં બેઠા વિચારવા લાગ્યા કે હમણાં આવીને શકરો કલકલિયાને ઉઠાવી જશે, પરંતુ એવું ન બન્યું એણે તો ત્યાંથી ઊડી નજીકની ઝાડીમાં દેકારો મચાવ્યો. કોઈ પક્ષીનો પીડાકારક અવાજ આવી રહ્યો હતો. કાસમ દોડી તે તરફ ગયો કે શકરાએ બીજું પક્ષી તો પકડ્યું નથી ને? એવું જ હતું. કાસમે તુરત જ કેમેરો લઈ દોડી આવવા કહ્યું. હું કેમેરો લઈ ધીરે ધીરે એ તરફ ગયો. અમો ત્રણે આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયા. અમે દૂરથી જ જોવા લાગ્યા તો જણાયું કે, શકરાએ પોતાના પંજામાં કંઠીલા ચુગગડ (Collared Scops Owl)ને ખૂબ ચુસ્ત રીતે પકડી રાખ્યું હતું અને ચાંચ પર ચાંચ મારી તે ઘાયલ કરી રહ્યો હતો. મેં દૂરથી જ તેની તસવીરો લીધી. અમારી પર નજર પડતાં જ તે પોતાના વજન કરતાં પણ વધુ વજન ધરાવતા ચુગગડને પંજામાં ફસાવી બીજા ઝાડ પર જવા પ્રયત્ન કરતા તે પેલા ચુગગડ સાથે જમીન પર પટકાયો. અમો ત્રણે તેને કોઈ પણ પ્રકારે ખલેલ ન પહોંચાડવાનો નિર્ણય લઈ ત્યાં જ બેસી રહ્યા. શકરો ત્યાંથી ઊડી બીજા ઝાડ પર પોતાના શિકાર સાથે ચાલ્યો ગયો ને અમો ત્રણે તળાવ તરફ જવા ચાલી નીકળ્યા.

હાસમે બોટમેનની ફરજ બજાવી. અમો ત્રણે ધ્રાબલા બેટ પર આવ્યા. અહીં ઘાસમાં ઊડાઉડ કરતી એક ફુટકી દેખાડી. મેં દૂરબીન જોયું તો તે રણ ફડકફુટકી (Streaked Wren-Warbler અથવા Graceful Prinia) હોવાનું જણાયું. કાસમે કહ્યું કે - "સાહેબ હું તેને અહીં પ્રથમ વાર જોઈ રહ્યો છું." મેં તેના ફોટા લીધા. અહીં અમોએ ગાંડાબાવળ નીચે લપાઈને બેઠેલા

Publisher, Printer and Editor : Dr. Bakul Trivedi, 19/414, Satyagrah Chhavni, Satellite Road, Ahmeabad 380015. Owner : Vihang Research Foundation, Ahmedabad. Printed at : Bhagwati Offset, Bansidhar Esate, Bardolpura, Ahmedabad-380001. Laser Typesetting : Sharda Mudranalay, 201 Panchwati 1st Lane, Ambawadi, Ahmedabad-380015.

ચાબુક દશરથિયા (Franklin's Nightjar)ને જોયું. ફોટા લીધા, પરંતુ સ્પષ્ટ રીતે ન લઈ શકાયા કારણ કે સામે જ સૂરજ હતો. થોડા નિરાશ તો જરૂર થયા. અહીં અમોને એ જ દિવસે પીલુડીના ઝાડમાં છુપાઈને બેઠેલો સ્વર્ણકો (Short-eared Owl), વગડાઉ બટાવડા (Chestnut-bellied Sandgrouse)નું યુગલ અને મોટી ધાનચીડી (Brown Rock Pipit) પણ જોવા મળ્યાં.

૨૬ માર્ચના દિવસે નળસરોવરથી કાસમનો ફોન આવ્યો કે, “સાહેબ! મોટો પાન કરકરિયો (Indian Great Reed-Warbler) ગુજરાતમાં ઈંડા મૂકે છે ખરો?” મેં તેને જવાબ આપ્યો કે, “ના હજી સુધી મને ક્યારે પણ ગુજરાતમાં તે ઈંડા મૂકતો જોવા મળ્યો નથી.” એણે કહ્યું, “મારો અને હાસમનો રમઝાન લાસા બેટ તરફ ગયા હતા તેમને જોવા મળ્યો છે. તમારે જો જોવો હોય તો આજે જ આવી જાવ.”

હું તુરત જ તૈયાર થઈ રિક્ષા દ્વારા નળસરોવર પહોંચ્યો. હાસમને બોલાવી હોડીનું સુકાન સંભાળી લઈ લાસા બેટ તરફ હંકારી જવા સૂચન કર્યું.

આકાશ આગ ઓકી રહ્યું હતું. અમો ત્રણે અડધા કલાકમાં લાસા બેટની નજીક આવી ગયા. હાસમને દૂરથી મોટા પાન કરકરિયાએ ઘાસમાં જ્યાં ઈંડા મૂક્યાં હતા તે જગ્યા દેખાડી. મેં એને સ્પષ્ટ સૂચના આપી કે આપણે તેનું નિરીક્ષણ ૩૦-૪૦ ફૂટ જેટલા અંતરેથી જ કરવું. સાથે સાથે આસપાસમાં પાનપટ્ટાઈ (western Marsh-Harrier) જેવું શિકારી પક્ષી તો ઊડી તો રહ્યું નથી ને તે ચકાસવું. કારણ કે તેની વૃત્તિ લગભગ કાગડા જેવી હોય છે. (‘પાણીનાં સંગાથી’માં શ્રી લાલસિંહ રાઓલે તેને ઓગસ્ટમાં જોયા-સાંભળ્યાનું તથા તેની અહીં માળા કરવાની શક્યતા વિષે જણાવ્યું છે. ગુજરાતમાં તે નિયમિત માળા કરે છે પણ દુર્ભાગ્યે આ માહિતી છપાતી નથી તેમ ડૉ. પારાશર્યએ જણાવ્યું. - સં.)

હોડીને અમોએ માળાથી બને તેટલી દૂર રાખી.

દૂર રહી દૂરબીનથી જોવાનું નક્કી કર્યું. મોટા પાન કરકરિયાના નર-માદા બચ્ચાંને ખવડાવવામાં મશગૂલ હતા. અમે દૂરથી જ તસવીરો ઝડપી અને તુરંત જ ત્યાંથી હટી જઈ લાસા ટાપુ પર આવી પહોંચ્યા. અહીં પ્રણયચેષ્ટામાં તલ્લીન પાનલવા (Painted Snipe)ના યુગલને જોયું. ઘાસ કાપી નાખ્યું હોવાથી તેમને સ્પષ્ટ રીતે જોવાનું સરળ હતું. અમો ત્રણે ત્યાં જ થોભી જઈ નીચે બેસી તેમનું નિરીક્ષણ કર્યું. તસવીરો ઝડપી. અહીં અમોને પાણીમાં ઊભેલું સળીપૂંછ ગારખોદ અને પ્રજનન પોશાકમાં સુસજ્જ મોટા તેજપર (Collared Pratincole)નું યુગલ પણ જોવા મળ્યું. જંગલખાતાના અધિકારીઓ દ્વારા ઉનાળાની પ્રજનન ઋતુમાં જ ઘાસ કપાવી નાખવાની પ્રવૃત્તિ યોગ્ય લાગી નહીં. રસ્તામાં પ્રજનન પોશાકમાં તૈયાર અન્ય જળચર પક્ષીઓ પણ જોયા.

રજની ત્રિવેદી

૩-સી, મંગલદીપ સ્વેટ્સ, સેટે. રોડ, જોધપુર ગામ પાસે, અમદાવાદ-૧૫

બુલબુલનો વિજય

આમ તો દર વર્ષે આ ઋતુમાં અમારે ચકલા અને બુલબુલ વચ્ચે માળાની લડાઈ ચાલે તેમાં ચકલા જીતી જાય. પરંતુ આ વખતે બુલબુલનો વિજય થયો. બુલબુલે માર્ચ '૧૦માં અમારી લોબીના હિંડોળા પરના નાના ટેબલફેન'ની ઉપરના ભાગે માળો બાંધેલ. મેં આ બાબત નોંધ પણ રાખેલ. તા. ૨૨-૩-૧૦ના રોજ બે ઈંડાં જોવા મળ્યાં. ઈંડાં એરંડીનાં બીજ જેવાં તપખીરિયા ટપકાંવાળાં હતાં. તા. ૩-૪-૧૦ના રોજ બે બચ્ચાં જોવા મળ્યાં. જો કે, એ ચોક્કસ ખ્યાલ નથી રહ્યો કે બન્ને ઈંડાંમાંથી બચ્ચાં સાથે આવ્યા કે વારાફરતી. હાલ તેની માદા બચ્ચાંને બહારથી જીવાત લાવીને ખવડાવે છે, તેમજ રાત્રે પણ માદા જ માળા પર બેસે છે. બચ્ચાંનું ધ્યાન બંને રાખે છે.

સાથોસાથ મકાનના ‘એર પાઈપ’માં ચકલીએ ઈંડા મૂકી દીધેલ તેમાંથી પણ બચ્ચાં નીકળી ચૂક્યાં છે. તા. ૧૮-૩-૧૦ના રોજ સવારનો નાસ્તો કરવા બે દૈયડ

(Oriental Magpie-Robin), કોયલ (Asian Koel)નાં નર-માદા, બ્રાહ્મિણી મેના (Brahminy Myna)-૨ અને ઘોડા કાબર (Bank Myna) આવેલા. (ધાબે જવાના પગથિયા પર જ્યાં દાણા અને રાંધેલો ખોરાક રાખીએ છીએ.)

તા. ૧૧-૪-૧૦થી ફરી એક ચકલીયુગલે 'મીટર બોક્સ' પર માળો બાંધવાનું શરૂ કરેલ છે. ક્યારેક બુલબુલ અને ચકલા વચ્ચે અફડાતફડી બોલી જાય છે.

નિરાલી ભટ્ટ

૧, ભારદ્વાજ, સરદારનગર-૧, ધારી-૩૬ ૫૬૪૦

ગીરમાં બદામી રણગોધલાનાં ઈંડાં

તા. ૨ માર્ચ '૧૦ના રોજ ડાંગરભાઈનો ફોન આવેલો કે દલખાણિયા પાસે એક ખેતરમાં બદામી રણગોધલા (Indian Courser)નો માળો તથા ઈંડાં છે. મને આ સમાચાર જાણી આનંદ થયો. કારણ પ્રથમ વખત આ પક્ષીને ગીરમાં જોવાનો લહાવો મળશે. હું બીજા દિવસે વહેલી સવારે ૬.૩૦ કલાકે અહીંથી રવાના થઈ ૭.૦૦ કલાકે દલખાણિયા પહોંચ્યો. ત્યાંથી મારી સાથે બાઘાભાઈ ચોકીદાર જોડાણા. અમો બન્ને સેમરડીના નાકા આગળના ભાગેથી એક ખેતરના રસ્તે ઈંટાઈ ગયા. ખેતરમાં ઘણી બધી તપાસ કરતા ડાંગરભાઈની નિશાની પરથી નીલગાયની લીંડીની વચ્ચે બે ઈંડાં (ટિટોડીનાં ઈંડાં જેવાં) બિલકુલ વાતાવરણ સાથે ભળી ગયેલા જોયાં. અમે દૂર જઈને બેઠા, બાજુમાં

ફૂવામાંથી ગાળ કાઢવા માટે ઓઈલ એન્જિન ચાલુ હતું. પક્ષી ઈંડાં પર ન હતું. લગભગ દોઢ કલાક બાદ આવતું જણાયું. આવી અને ઈંડાં પર બેસી ગયું. ઘણું દૂર હતું. ફોટો પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ નિષ્ફળ ગયો. અમે તેમને ખલેલ પહોંચાડ્યા વિના ૧૧.૦૦ વાગ્યે રવાના થયા.

તા. ૭-૩-૧૦ના ફરી અખોરના ૪.૦૦ કલાકે ત્યાં જોવા ગયેલ. પક્ષી ઈંડાં પર બેઠું હતું. મેં બાજુની ખાડા જેવી જગ્યામાં જઈ આડશ (hide) કરી તસવીર લીધી. તેમણે થોડું ઊંચું-નીચું જોયું. પરંતુ હવે બહુ હલચલ કરતું ન હતું. ખેતરના માલિક મનસુખભાઈને આ વાતની જાણ કરતા તેમણે પણ એટલો ભાગ બાકી રાખીને ખેતર ખેડ્યું. તેમને ધન્યવાદ !

તા. ૧૮-૩-'૧૦ રજાનો દિવસ હોવાથી મેં અને મારા મિત્ર અર્જુનભાઈ વિરાણીએ સાપનેસ પાસેના એક ઘટાટોપ વડની નીચે અખોર ગાળવાનું નક્કી કર્યું. સામાન્ય રીતે દેખાતાં પક્ષીઓમાં, ચેતનયના (Oriental White-eye), દૈયડ (Oriental Magpie- Robin), રાખોડી રામચકલી (Great Tit), અધરંગ (Tickell's Blue-Flycatcher), દૂધરાજની માદા (Asian Paradise-Flycatcher), તૂઈ (Plum-headed Parakeet), નાયણ (White-browed Fantail-Flycatcher), શકરો (Shikra) અને તેનાં બે બચ્ચાં, આ બધું જોયું. નીલપંખાના (Black-naped Monarch-Flycatcher) નરને વારંવાર નેવરીના ઝાડ પર આવતો જોયો. થોડું

સ્ટોલિકઝ્કા વિષે...

જેના નામ પરથી રણપિદ્ધ (Stoliczka's Bushchat, *Saxicola macrorhyncha*)નું અંગ્રેજી નામ પડ્યું છે તે વૈજ્ઞાનિક વિશે જાણો છો ? ફર્ડિનાન્ડ સ્ટોલિકઝ્કાનો જન્મ ૧૮૩૮માં ઝેકોસ્લાવેકિયામાં થયો હતો. ૧૮૬૨માં આ ભૂસ્તરશાસ્ત્રી 'બ્રિટિશ જિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઈન્ડિયા'માં જોડાયા. અહીં એમણે ભારત અને

હિમાલયના પ્રાણીશાસ્ત્ર અને ભૂસ્તરશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો. ૧૮૭૧માં ફર્ડિનાન્ડ સ્ટોલિકઝ્કાએ કચ્છની મુલાકાત લીધી હતી. એમણે કચ્છમાં જોવા મળતા ચિત્તાનો અભ્યાસ કર્યો અને રણપિદ્ધની શોધ કરી. આ સાહસપ્રિય વૈજ્ઞાનિક કારાકોરમના પર્વતોના સર્વેક્ષણ દરમિયાન ૧૮૭૪માં મૃત્યુ પામ્યા. એમની કબર લેહમાં આવેલી છે.

- સંકલિત

નિરીક્ષણ નોંધ

ઊભા થઈ નજીક જતા ઊડીને બીજા ઝાડ પર ચાલ્યો જાય. ગયા વખતે આ વિસ્તારમાં તેનો માળો જોવા મળેલ એટલે મેં અનુમાન બાંધ્યું કે કદાચ આવતા ચોમાસામાં તેનો માળો અહીં ફરી જોવા મળે.

અજિત ભટ્ટ,

ઋતુનો પ્રથમ

૧. ભારદ્વાજ, સરદારનગર-૧, એસ.ટી. ડેપો પાસે, ધારી-૩૬૫૬૪૦

શરદ પંથ પ્રવાસી પક્ષીઓની વર્ષ

૨૦૦૯ની મારી નોંધ

(ઓગસ્ટ ૨૦૦૯થી નવેમ્બર ૨૦૦૯ દરમિયાન)

૧. કાશ્મીરી ચાસ (European Roller)

સ્થળ	તારીખ	સંખ્યા
દેવપર મોટા યક્ષ, તા. નખત્રાણા	૯-૮-૦૯	૦૧
ઋતુનો પ્રથમ		
બાબીયા ડેમ, તા. મુન્દ્રા	૨૬-૮-૦૯	૦૩
રતનાલ - નિંગાળ, તા. અંજાર	૬-૯-૦૯	૦૨
ભુજ - રદમાતાડેમ, તા. ભુજ	૯-૯-૦૯	૦૨
ભડલી - મોટી વિરાણી - છારીગામ અને પરત સામત્રા		
- ગોડપર	૧૦-૯-૦૯	૧૯
માંડવી - ડોણ, તા. માંડવી	૧૮-૯-૦૯	૧૦
દેવળિયા - સાપેડા, તા. અંજાર	૨૫-૯-૦૯	૦૬
એડમન્ડ લેક, તા. ભુજ	૩૦-૯-૦૯	૦૧
સામત્રા - છારી વચ્ચે,		
તા. નખત્રાણા	૮-૧૦-૦૯	૨૦
નખત્રાણા - છાતીર, તા. નખત્રાણા	૯-૧૦-૦૯	૦૭
દેશલપર - કીરો ડુંગર	૧૧-૧૦-૦૯	૧૪
કનૈયા બે - આડેસર		
તા. ભચાઉ - રાપર	૨-૧૧-૦૯	૧૦
નખત્રાણા - મોટી વિરાણી		
તા. નખત્રાણા	૫-૧૧-૦૯	૦૧
મંજલ - દેશલપર,		
તા. નખત્રાણા	૬-૧૧-૦૯	૦૧

૨. દિવાળી માખીમાર (Spotted Flycatcher)

૧. નિંગાળ રખાલ, તા. અંજાર ૬-૯-૦૯ ૦૩

૨. નખત્રાણા - ભડલી,		
તા. નખત્રાણા	૧૦-૯-૦૯	૦૨
૩. એડમન્ડ લેક, તા. ભુજ	૩૦-૯-૦૯	૦૪
૪. ફૂલાય ગામ, તા. નખત્રાણા	૮-૧૦-૦૯	૦૧

ઉનાળામાં છારીટંટ પર પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૨૯-૪-૧૦થી ૧-૫-૧૦ દરમિયાન છારીટંટ પર ગીર ફાઉન્ડેશનની ટીમ સાથે જવાનું થયું ત્યારે જોયેલાં મુખ્ય પક્ષીઓની યાદી આ સાથે સામેલ છે.

પક્ષીનું નામ	સંખ્યા
ગુલાબી પેણ (Great White Pelican)	૪૦૦ +
કબૂત બગલો (Grey Heron)	૧૦
નડી બગલો (Purple Heron)	૦૫
પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork)	૬૦
સફેદ ઢોંક (European White Stork)	૦૧
કાળીડોંક ઢોંક (Black-necked Stork)	૦૪
મોટો હંજ (Greater Flamingo)	૧૦૦૦ +
નાનો હંજ (Lesser Flamingo)	૯૦૦ +
નાની કાંકણાસર (Glossy Ibis)	૧૫
ટીલિયાળી બતક (Spot-billed Duck)	૯૦
પિયાસણ (Eurasian Wigeon)	૯૦
ચેતવા (Garganey)	૦૫
ગયણો (Northern Shoveller)	૪૦
નીલ જલમુરઘો (Purple Moorhen)	૩૦
ભગતડું (Common Coot)	૨૧૦
ભુલામણી ઢોંગીલી (Kentish Plover)	૩૦
ખલિલી (Eurasian Curlew)	૦૮
મોટો ગડેરો (Black-tailed Godwit)	૧૬૦
કાળો રાતાપગ (Spotted Redshank)	૧૫
નાનો લીલાપગ (Marsh Sandpiper)	૦૧
ટપકીલી તુતવારી (Wood Sandpiper)	૦૧
ટીલિયો (Ruff)	૦૫
ગજપાંઉ (Black-winged Stilt)	૩૫

વાધોમડી (Slender-billed Gull)	૧૦૦
કાશ્મીરી વાબગલી (Whiskered Tern)	૧૮૦
મોટી વાબગલી (Caspian Tern)	૫૦
શ્વેતપંખ કાળી વાબગલી (White-winged Black Tern)	૦૧
પતરંગો (Blue-cheeked Bee-Eater)	૦૩
નાનો પતરંગો (Small Bee-Eater)	૦૨
(માળામાં બચ્ચાંને ખવડાવતી)	
રાજી (Yellow-throated Sparrow)	૦૨
મોટો ચંડૂલ (Common Crested Lark)	૦૩
પાન ફડકફુટકી (Plain Prinia)	૦૩
ઢંઢમાં પાણી સારાં પ્રમાણમાં છે પરંતુ હવે પાણી ખારું થઈ ગયું હોઈ ખારા પાણીનાં પક્ષીઓ જોવા મળે	

છે. મોટા ભાગનાં યાયાવાર પક્ષીઓએ વિદાય લીધી છે, છતાં અમુક યાયાવાર પક્ષીઓ હજુ પણ દેખાય છે; જેમાં, અમુક વિરલ યાયાવાર પણ છે. તેઓ ટૂંક સમયમાં વિદાય લેશે.

ગુલાબી તૂતીની મારી કચ્છમાં નોંધ

કચ્છમાં ગુલાબી તૂતી (Common Rosefinch) અલભ્ય પક્ષી છે. અને અનિયમિત શિયાળુ મુલાકાતી છે. મારી કચ્છમાં નીચે મુજબની નોંધ છે.

ફૂલાય રખાલ, તા. નખત્રાણા, તા. ૧૯-૧૨-૨૦૦૭ (૦૨ સંખ્યા)

ફૂલાય રખાલ, તા. નખત્રાણા, તા. ૨૪-૧૨-૨૦૦૮ (૦૧ સંખ્યા)

શાંતીભાઈ વડુ,

કચ્છમાં માળાવસાહતની માહિતી, વર્ષ ૨૦૧૦

આ વરસે કચ્છમાં જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૨૦૧૦ દરમિયાન જે માળાવસાહતો (heronry) જોઈ, તેની માહિતી આ સાથે રજૂ કરેલ છે.

૧. રાજેન્દ્રબાગ, હમીરસર તળાવ, ભુજ (૨૯-૭-૨૦૧૦)

ઢોર બગલા (Cattle Egret) : ૪૦૦ માળા ૨૦ વૃક્ષો પર. અમુક માળામાં બચ્ચાં હતાં. અમુક માળામાં ઈંડાં હતાં, જેના સેવનની કામગીરી ચાલુ.

સર્પગ્રીવ (Darter) : ઝાડ પર ૨ અપુખ્ત જોવા મળેલ જેનું અહીં પ્રજનન થયું હોવું જોઈએ.

મોટો કાજિયો (Great Cormorant) : ૫ અપુખ્ત જોવા મળેલ. તેનું અહીં પ્રજનન થયેલ હોય તેમ જણાય છે.

૨. બોચા આડબંધ, તા. મુંદ્રા (૧-૮-૨૦૧૦)

ઢોર બગલા : ૨૦૦ માળા અમુકમાં બચ્ચાં, અમુકમાં ઈંડાં સેવવાનું ચાલુ.

વચેટ ધોળો બગલો (Median Egret) : ૩ માળા, ૨થી ૩ બચ્ચાં, ૩ પુખ્ત પક્ષીઓ.

નાનો કાજિયો (Little Cormorant) : ૧૦ માળા, ૧૨ પુખ્ત પક્ષીઓ, ઈંડાંસેવન ચાલુ.

સર્પગ્રીવ : ૨ માળા, ૩ પુખ્ત પક્ષીઓ, ઈંડાંસેવન ચાલુ.

૩. મોયાળા નજીક આડબંધ, તા. અબડાસા (૧૫-૮-૨૦૧૦)

ઢોર બગલા : ૪૦૦માળા તથા પુખ્ત પક્ષીઓ, ઈંડાંસેવન ચાલુ.

નાનો કાજિયો : ૭૦ માળા તથા પુખ્ત પક્ષીઓ, ઈંડાં સેવન ચાલુ.

સર્પગ્રીવ : ૦૧ માળો તથા પુખ્ત પક્ષી, ઈંડાંસેવન ચાલુ.

નિરીક્ષણ નોંધ

૪. કંકેશ્વર શિવમંદિર નજીકનું તળાવ, રતનાલ, તા. અંજાર (૨૮-૮-૨૦૧૦)

ઢેર બગલા : ૨૫૦ માળા, ૪૦૦ પુખ્ત પક્ષીઓ, ઈંડાંસેવન ચાલુ, જૂજ બચ્ચાં.

સર્પગ્રીવ : ૯ માળા, ૯ પુખ્ત પક્ષીઓ, ૧ માળામાં ૪ બચ્ચાં, બાકી ઈંડાંસેવન ચાલુ

નાનો કાજિયો : ૫ માળા, ૮ પુખ્ત પક્ષીઓ, ઈંડાંસેવન ચાલુ.

ચમચો (Eurasian Spoonbill) : ૧૦ પુખ્ત પક્ષીઓ, ૮ માળા, ઈંડાંસેવન ચાલુ.

૫. નિંગાળ તળાવ, તા. અંજાર (૨૮-૮-૨૦૧૦)

પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork) : ૨૦૦ માળા, ૨૫૦ પુખ્ત પક્ષીઓ, અમુકમાં માળાની તૈયારી તો અમુકમાં ઈંડાંસેવન ચાલુ, ૭ વર્ષ બાદ અહીં પ્રજનન થયેલ છે.

સર્પગ્રીવ : ૩ માળા તથા ૩ પુખ્ત પક્ષીઓ, ઈંડાંસેવન ચાલુ.

ઢેરબગલા : ૨૦૦ માળા ને તેટલા જ પુખ્ત પક્ષીઓ, ઈંડાંસેવન ચાલુ.

આ વસાહતની મુલાકાતમાં આ લખનાર ઉપરાંત નવીન બાપટ, ઈબ્રાહીમ દરવાડિયા, સુબોધ હાથી તથા ફકીરમામદ તૂર્ક જોડાયેલ.

શાંતિલાલ વરુ

જૂના વાસ, મંદિરવાળો ખાંચો, માધાપર, ભુજ-૩૭૦૦૨૦

માટી કામના કલાકાર (કુંભાર)નું નવું સોપાન

તમારામાં જો કોઈ પણ કામની આગવી પ્રતિભા હોય અને તે પ્રતિભાને જો કોઈ ઓળખનાર મળી રહે તો સોનામાં સુગંધ ભળે છે.

આનું જીવતુંજાગતું ઉદાહરણ છે, શ્રી દામજીભાઈ કેશુભાઈ ભરડવા (પ્રજાપતિ). મૂળ જાકરાબાદના આ સોરઠિયા પ્રજાપતિ, જે હાલમાં ઘણાં વર્ષોથી જૂના વાડજ, અમદાવાદમાં રહી માટીકામના વ્યવસાયમાં છે.

પ્રકૃતિપ્રેમી શ્રી લવકુમાર ખાચરના વિચારોને મૂર્તિમંત કરી દામજીભાઈએ પક્ષીઓના સુંદર માટીનાં માળાઓનું સર્જન કર્યું. અત્યારે જુદી જુદી જગ્યાએ આવા માટીમાંથી બનાવેલા માળાઓનો ખૂબ જ બહોળો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે.

આ માટીના માળા પક્ષીઓ માટે વધારે સલામત, વધારે અનુકૂળ અને સુંદર પણ છે. તમે તેને ઝાડ ઉપર છત ઉપર કે થાંભલા ઉપર રાખી શકો છો.

સરનામું : શ્રી દામજીભાઈ કેશુભાઈ પ્રજાપતિ (ભરડવા), પ્રકાશ નર્સરી, કબીર ટેકરી, નદીકિનારે, દશામાના મંદિર પાસે, જૂના વાડજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩ મો. ૯૮૯૮૨૮૭૦૪૫

Advt.

કચ્છની પ્રવાસ-ગાથા

ગિરીશ જાથર

પ્રવાસવિષયક સાહિત્ય, સુખ્યાત પક્ષીવિદોનાં લખાણ તથા સુંદર તસવીરોએ મારા મનમાં કચ્છ પ્રત્યે હંમેશાં અનેરું આકર્ષણ ઊભું કર્યું છે. આમાં સ્વ. સલીમ અલીની સ્મૃતિનોંધ મોખરે છે. હું ૨૦૦૮માં અમદાવાદ આવ્યો પછી પહેલી વાર કચ્છની સ્વપ્નયાત્રાને નક્કર સ્વરૂપ મળવાનું હતું. એ હતું ૨૦૦૯નું ક્રિસમસ એટલે કે ડિસેમ્બરનું અંતિમ સપ્તાહ.

૨૫મી ડિસે. '૦૯:

અમદાવાદથી ૬.૦૦ વાગ્યે સવારે પ્રવાસનો આરંભ કર્યો. ૧૧.૦૦ વાગ્યે હળવદ વટાવ્યું ત્યાં સુધીમાં જ મેં ન જોયેલી કેટલીક પક્ષીજાતિઓ મારી યાદીમાં ઉમેરાવા માંડી. શરૂઆત થઈ મોટા કાબરા પિદા (Variable Wheatear)થી. રસ્તામાં બદામી રણગોધલા (Indian Courser) તથા વગડાઉ ટિટોડી (Yellow-wattled Lapwing)ની જોડ જોઈ. મોરબીના પુલ પાસે પહોંચતાં કાંટવિસ્તારમાંથી અફાટ ખુલ્લો ખાર-પ્રદેશ શરૂ થઈ ગયો. રસ્તાની બાજુનાં ખાબોચિયાંમાં અમને ધોમડા (Gulls), વાબગલીઓ (Terns), પીળીયાંચ ઢોંક (Painted Stork) તથા નાનાં હંજ (Lesser flamingo) છૂટાંછવાયાં મળ્યાં. ધોમડા અને વાબગલીની ઓળખ માટે અમારી પાસે પૂરતો સમય ન હતો, છતાં કાળીપીઠ ધોમડો (Heuglin's Gull) શ્યામશિર ધોમડો (Black-headed Gull), ધોળી વાબગલી (Gull-billed Tern), કાશ્મીરી વાબગલી (Whiskered Tern) તથા મોટી વાબગલી (Caspian Tern)ને ઓળખ્યાં. અમારે બપોર સુધીમાં ભુજ પહોંચવાનું હોઈ ત્યાંથી નીકળી ગયા. થોડી ચર્ચાવિચારણા બાદ ભુજથી માંડવી તરફ ઊપડી ગયાં.

બપોર પછી માંડવી તરફ જતાં નાનાં પક્ષીઓનું

એક મોટું ટોળું જોયું. તેને અમે સડ્યંડૂલ (Greater Short-toed Lark) તરીકે ઓળખી. ભુજથી ૧૦-૧૨ કિ.મી. દૂર હતા ત્યાં વાહનમાંથી જ રણ બુલબુલ (White-eared Bulbul)ના એક જૂથની સાથે ભૂખરા રંગનું એક પક્ષી ઝાડ પર બેઠેલું જોયું. આ રાખોડી – બદામી રંગનું પક્ષી પાતળું અને ઉભડક બેઠેલું હતું, જે ભૂતકાળમાં મેં જોયેલા એક પણ પક્ષી સાથે સામ્ય ધરાવતું ન હતું.

આ પક્ષી પીળા-લાલ બોર ખાતું હતું. અમે જેવું વાહન ઊભું રાખ્યું તેવું તે પક્ષી નીચાણની ઝાડીમાં ઊતરી ગયું. પક્ષીની આ આછી ઝલક મસ્કતી લટોરા (Hypocolius)ની માદાને મળતી આવતી હતી. ભલે પાંચમાંથી બે જ જણા પક્ષીનિરીક્ષકો હતા, પણ આ ક્ષણ અમારે માટે મહાન હતી. માંડવી પહોંચવું હતું એટલે પક્ષીની પાછળ પાછળ જવાનો સમય નહોતો. શ્રી અશ્વિન પોમલ સાથે વાત કરી તો જાણવા મળ્યું કે આ ખૂબ જ વિરલ પક્ષી છે. કચ્છમાં પણ તે દુર્લભ છે તેની મને ખબર નહીં. અશ્વિનભાઈના જણાવ્યા પ્રમાણે વર્ષો પહેલાં તેમણે માંડવી પાસે મસ્કતી લટોરાને જોયો હતો. કમનસીબે બહુ સારો કેમેરા ન હોવાથી અમે તેની તસવીર ન લઈ શક્યા. નવા પક્ષીઓની યાદીમાં મારો આ એક વધુ ઉમેરો. સાંજે ૪.૩૦ વાગ્યે માંડવી પહોંચી અમે વિજય-વિલાસ મહેલ તરફ આગળ વધ્યા. રસ્તામાં ખરાબાની જમીનમાં અમે થોડાં કાદવિયાં (waders) જોયા. ધ્યાનથી જોતા સોએક ટીલિયા (Ruff) ચરતાં દેખાયાં. એ જ ખેતરમાં ૨૦ બદામી રણગોધલા (Indian Courser) દેખાયા. બે જુદા જુદા પ્રકારનાં કાદવિયાંનું એક જ વિસ્તારમાં હોવું રસપ્રદ લાગ્યું. ટીલિયા મહદંશે કણભક્ષી છે, જ્યારે રણગોધલા જીવાતભક્ષી. આમ એક જ વિસ્તારમાં તે બંનેની

ઉપસ્થિતિમાં કોઈ હરીફાઈનું તત્ત્વ ન હતું.

જેમ જેમ અમે દરિયાકિનારા તરફ જતા ગયા તેમ તેમ સૂકા ઉજ્જડ વિસ્તારમાંથી વધુ વનરાજીવાળો વિસ્તાર શરૂ થયો. મહેલનો બગીચો દેખરેખ વિના જંગલ-સ્વરૂપ થઈ ગયેલો હતો. એવું ધારી શકાય કે સો-દોઢસો વર્ષ પહેલાં રાજા-મહારાજાઓ દ્વારા રચિત તે અતિસુંદર બાગ હશે – જે હવે કુદરતી રીતે ફાલીને જંગલ બની ગયો છે. હું મહારાજા મદનસિંહજી જાડેજા, જેઓના પ્રયત્નોથી આ વિસ્તાર વનશ્રીથી આટલો સમૃદ્ધ બન્યો છે, તેઓને બિરદાવું છું. મહેલના પ્રાંગણમાં પ્રવેશતાં જ ઝાંખી લીલી ફુટકી (Greenish Leaf Warbler)નો અવાજ સંભળાયો અને તરત જ પછીથી સાદી ફુટકી (Hume's Warbler)નો પણ. આગળ જતાં પેલ્ટોફોરમની ઘટામાં સાદી ફુટકીને તો મેં શોધી કાઢી. આ વિસ્તારને 'જંગલ' તરીકે સંબોધવું મને યથાર્થ લાગ્યું, કારણ કે આ બંને ફુટકીઓ જંગલ વિસ્તારમાં જ શિયાળુ મુલાકાતી તરીકે, જોવા મળે છે. મહેલની છત ઉપર થોડી અબાબીલ (Dusky Crag Martin) તથા અબાલી (House Swift)ને જોઈ.

પછીથી અમે માંડવીના દરિયાકિનારે ગયા. ત્યાં પહોંચીને અમે ઘણી સફેદ પેણ (Great White Pelican), ધોમડા તથા કાદવ ખૂંદનારાંને પશ્ચિમ દિશા તરફ ઊડતાં જતાં જોયા. તેઓ કદાચ કચ્છના અખાતના દક્ષિણ કિનારા પર ઓખાની આસપાસ આવેલા ટાપુઓ પર જતાં હોઈ શકે – તેનું સીધું અંતર અહીંથી માંડ ૩૩ કિ.મી. થાય. કિનારા પર કરચલાની પાછળ દોડતાં કાચબરંગી (Ruddy Turnstone) જોયા. સુંદર સૂર્યાસ્તને માણી રાતવાસા ભણી ઊડી જતાં પક્ષીઓનાં ટોળાંની સાથે અમે પણ ભુજ તરફ રવાના થયા.

૨૬મી ડિસે. '૦૮ :

શ્રી અશ્વિન પોમલ સાથે ચર્ચા કરી અમે નલિયા થઈ લખપત તરફ જવા નીકળ્યા. ભુજથી સવારે ૬.૦૦ વાગ્યે નલિયા તરફ પ્રયાણ આદર્યું. રસ્તામાં બે-ત્રણ ઠેકાણે વિરામ કરતાં થોરિયો ગંદમ (Grey-necked

Bunting), મોટો કાબરો પિદ્ધો, ગુલાબી તૂતી (Common Rosefinch) તથા સડ્યંડૂલ જોયા. એકદમ અળગું તરી આવે એવું અવલોકન હોય તો તે ઓર્ટોલાન ગંદમ (Ortolan Bunting)નું. અમે તેની ઓળખ એકદમ ખાતરીપૂર્વક ન કરી શક્યા કારણ કે તે ઝાડીમાં જતું રહ્યું. રસ્તે પડતર ખેતરોમાં અમે સેંકડોની સંખ્યામાં કુંજ (Common Crane) તથા કરકરા (Demoiselle Crane) જોયા.

સવારે ૮.૦૦ આસપાસ, નલિયાથી ૨૨ કિ.મી. દૂર બીટા ગામ પાસે એક નાની ટેકરી પર ગીધ જોઈને ઊભા રહ્યા. ૧૩ ગીધ (Indian White-backed Vulture) અને ૨ પહાડી ગીધ (Eurasian Griffon) હતાં. તેઓ એકદમ સાવધ થઈ ગયેલાં લાગ્યાં. અમે વ્યવસ્થિત જોવા જેવા વાહનની નીચે ઊતર્યાં કે કૂતરા જેવું એક પ્રાણી પાછળથી ડોકિયું કરતું દેખાયું. એ શું હતું તે જાણી શકીએ તે પહેલાં જ ગીધ ઊડ્યાં.

તે પ્રાણી કદાચ વરુ હતું – તેના પાતળા શરીર, પ્રમાણમાં મોટું માથું અને રાખોડી બદામી રંગ ઉપરથી એવું લાગ્યું, પણ વધુ ચોકસાઈ કરી શકીએ તે પહેલા જ અદૃશ્ય થઈ ગયું. એ વિસ્તારમાં વધુ શોધખોળ કરતા એક નાળા પાસે વાછરડાનું સંપૂર્ણ ખવાઈ ગયેલું મૃતશરીર જોયું. વરુની તપાસ કરવા એ વિસ્તારમાં ફર્યા તે દરમિયાન બે મોટાં પક્ષીઓને અમે અમારી દિશામાં આવતાં જોયાં. દૂર એક ટીંબા પર અમે એક જીવ પણ ઊભી રહેલી જોઈ. કેટલાંક પક્ષીનિરીક્ષકો દૂરબીનથી જોઈ રહ્યા હતા. અમારા સાનંદાશ્ચર્ય વચ્ચે તે પક્ષીઓ ઘોરડ (Great Indian Bustard) નીકળ્યાં. બે પક્ષીઓનાં કદમાં ફેર હતો. નાનું પક્ષી ક્યાં તો માદા અથવા અપુખ્ત હોઈ શકે. તેમને કેમેરામાં કેદ કરવાનું શક્ય ન હતું.

પછીથી અમે નલિયાની વન-વિભાગની કચેરીમાં જઈને વનપાલ શ્રી ગોપાળભાઈને મળ્યા. તેઓ અમને નલિયાથી ૪ કિ.મી. દક્ષિણમાં સુઝલોનના પવનચક્કીના 'ફાર્મ' પાસે લઈ ગયા. તેઓએ અમને એવા સ્થળ સુધી

લઈ જવામાં મદદ કરી જ્યાંથી અમે બે ટિલોર (Houbara) જોઈ શક્યા. અમારા વાહનની ખલેલથી તેઓ ઊડીને ૧૦૦ મી. દૂર ઊતર્યા. અમે વાહનમાંથી નીચે ઊતરી તેમને શોધવા નીકળ્યા પણ અડધા કલાકના એ વ્યાયામમાં નિષ્ફળતા મળતાં પાછા ફરવાનું નક્કી કર્યું. ગોપાળભાઈએ જણાવ્યું કે 'વીન્ડ ફાર્મ'ને લીધે હવે ટિલોર આવતાં નથી. તેઓ માણસો અને જાનવરની હાજરી ન હોય તેવા એકાંત વિસ્તારો પસંદ કરે છે. ત્યાંથી નજીકમાં આવેલા એક જળાશય તરફ જતાં ગોપાળભાઈએ ટિલોરના પંજાનાં નિશાન બતાવ્યાં; કદાચ અમે જોયેલાં પક્ષીઓનાં જ હશે. અમે ટિલોરના રહેઠાણના તથા પગના નિશાનની તસવીરો લીધી. જળાશય પાસે અમે સેંકડોની સંખ્યામાં કુંજ તથા કરકરા જોયા. આ ઉપરાંત, ઘણી સફેદ પેણ અને પૂર્વી મોટાં તેજપર (Oriental Pratincole) તથા થોડીક સીંગપર (Northern Pintail) અને ગયણા (Northern Shoveller) જોયા. બપોરનાં હૂંફાળા પવનના કારણે કુંજ કદાચ પાણી પીવા જળાશય પાસે આવી હશે, કારણ કે અમે કેટલીક કુંજને પાણી પીતાં જોઈ.

બપોરના ભોજન પછી કોટેશ્વર તરફ આગળ વધ્યા. એકાદ કલાકની મુસાફરી બાદ એક નાના ઝરણા પાસે ઊભા રહ્યા, જ્યાં આસપાસ લીલોતરી અને ચિયાનાં ઝૂંડ હતાં. એકાદ-બે મિનિટ ચાલ્યા બાદ છીછરા પાણીમાં ૩ સફેદ બૉક (European White Stork) આરામ કરતા જોયા. દસ મિનિટ સુધી નિરાંતે તેમનું અવલોકન કરી અમે અમારા રસ્તે આગળ વધ્યા. બપોરે ૩.૦૦ વાગ્યે કોટેશ્વર પહોંચ્યા તો અમારા આશ્ચર્ય વચ્ચે સેંકડોની સંખ્યામાં હંજ (Flamingo) નદીની આસપાસ દેખાયાં. સાથે, સંખ્યાબંધ કાળીપીઠ ધોમડા, મોટા

ધોમડા (Pallas's Gull) તથા લડાખી ધોમડા (Brown-headed Gull) હતા. અડધોએક કલાક અહીં ગાળ્યા પછી અમે લખપત બાજુ ગયા. લખપતથી ૮ કિ.મી. દૂર હોઈશું ત્યાં શિકારી પક્ષીઓના એક નાના ટોળાને માથે ચકરાવા લેતું જોઈ ઊભા રહ્યા. તેમાંના મોટા ભાગનાં ટીસા (Buzzard) લાગ્યાં પણ કયા તે ઓળખી ન શક્યા. ૫.૩૦ વાગ્યે લખપત પહોંચ્યા ત્યારે અજવાળું ઓછું થવા આવ્યું હતું. અમે વૈયાં (Rosy Starling)ને ગામમાં એકઠાં થતાં જોયાં. અમે લખપતના કિલ્લાની દીવાલ ચઢી અને રણનું દર્શન કર્યું. થોડાંક છિંકારા તથા એક રણલોમડી (Desert Fox) જોઈ. પૂંછડીના સફેદ છોડાથી અમે રણલોમડીને ઓળખી. અમારે માટે આ અવલોકન મહત્ત્વનું કહેવાય. આટલા ટૂંકા પ્રવાસમાં અમારે માટે તો ખજાનો મળ્યા જેવું હતું.

૬.૩૦ વાગ્યે પાછા ફરવાનું શરૂ કર્યું. આગળ બે નીલગાય રસ્તો ઓળંગીને ગઈ. નખત્રાણાની મુલાકાત, અંધારું થવાને લીધે ન થઈ શકી. માત્ર ત્રણ દિવસમાં અમારી પક્ષીયાદી ૧૨૩ની થઈ! વળતા પ્રવાસમાં કશું નોંધપાત્ર જોવા ન મળ્યું.

જ્યાં અમે અમદાવાદ-રાજકોટ ધોરીમાર્ગ પર પહોંચ્યાં કે ૧૫ ઘુડખરની હાર આથમતા સૂર્યની પશ્ચાત્ભૂમિમાં જોઈ. આકાશમાં ઊડી રહેલાં કુંજનાં ટોળાં દશ્યને વધુ કાવ્યાત્મક બનાવી રહ્યાં હતાં. આ મનોહર દશ્યે અમારી કચ્છની પ્રવાસગાથાને અવિસ્મરણીય બનાવી દીધી.

'સુનાથ' ૮૪૮/૧, પ્લોટ નં. ૧૨, વૃંદાવન પાર્ક, કલમ્બા રોડ, કોલ્હાપુર-૪૧૬૦૦૭

ગીધ પર જાપતો

પાંજરાપોળની મુલાકાત

તા. ૧૩મી જુલાઈ ૨૦૧૦ના રોજ હું તેમજ અમદાવાદથી આદિત્ય રોય બન્નેએ અમદાવાદ જિલ્લાના કેટલાક તાલુકા વિસ્તાર – વીરમગામ, દેત્રોજ, રામપુરા, માંડલની મુલાકાત લીધી. મુલાકાત દરમ્યાન આ વિસ્તારમાં આવેલી પાંજરાપોળ, પશુદવાખાનાં, પશુચિકિત્સકો તથા ઉપયોગમાં લેવાતી દવાઓની માહિતી રૂબરૂમાં મેળવી. અમે જાણ્યું કે, ‘ડાયકલોફેનાક’ દવાનો ઉપયોગ થતો નથી. તેની જગ્યાએ ‘મેલોક્સીકેમ’ દવા જોવા મળી.

આ વિસ્તારોમાં ચાર પાંજરાપોળ આવેલી છે. (કૌંસમાં હાલની ઢોરની સંખ્યા દર્શાવી છે.)

(૧) વીરમગામ પાંજરાપોળ (૩૩૬૫) (૨) રામપુરા પાંજરાપોળ (૮૮૩) (૩) માંડલ મહાજન પાંજરાપોળ, મુ. માંડલ (૧૦૮૧) (૪) માંડલ મહાજન પાંજરાપોળ, મુ. ઉઘરોજ (૨૦૦૦)

આજથી ચાર વર્ષ પહેલાં ઓગસ્ટ-૨૦૦૬માં વીરમગામ પાંજરાપોળ પાસે ઘણી સંખ્યામાં ગીધ જોવા મળેલાં, પણ ચાલુ વર્ષે ગીધની ગણતરી દરમ્યાન તે સ્થળે ફક્ત ૬ ખેરા (Egyptian Vulture) જોવા મળ્યાં. કારણ જાણ્યું. ઉનાળા દરમ્યાન ત્યાં પાસેનું તળાવ સુકાઈ જાય છે. તળાવમાં પાણી હોય તો ગીધ આવે છે. જો આ સ્થળે તળાવમાં પાણી ભરવાની વ્યવસ્થા થાય અથવા પાકા ચણતરથી નાની તળાવડી બનાવવામાં આવે તો ગીધ જરૂર ખોરાક માટે આવશે.

રામપુરા પાંજરાપોળમાં મૃત ઢોરના ખોરાક માટે ક્યારેક ગીધ આવતાં જોવા મળે છે.

માંડલ મહાજન પાંજરાપોળમાં ઢોર મૃત્યુ પામે ત્યારે તેને જમીનમાં ખાડો કરીને દાટી દેવાય છે. જો આ મૃતદેહને ખુલ્લા મેદાનમાં રાખવામાં આવે તો ગીધ માટે ખોરાકનું આદર્શ સ્થળ બની શકે તેમ છે.

અનિલ પટેલ
કડી

‘વનવિભાગ’ દ્વારા

માળા વિખેરવાનું ટેન્ડર !

વનવિભાગ, ગુજરાત દ્વારા હવાઈમથકની નજીકના ૫ કિ.મી. વિસ્તારનાં સમડીનાં માળા વિખેરવા માટેની જાહેરખબર તા. ૧-૧-૧૦ના રોજ ‘દિવ્યભાસ્કર’માં આવી. સમડીના હવાઈજહાજ જોડે અથડાવવાના બનાવો મુખ્યત્વે નોંધવામાં આવે છે. હવાઈમથકને અડીને આવેલ ‘કેન્ટોનમેન્ટ’ અને શાહીબાગ વિસ્તારો એ એક શહેરીજંગલ છે. સમડીની સાથે અન્ય અનેક પક્ષીઓના માળા અહીં જોવા મળે છે. જંગલખાતા દ્વારા સમડીના માળા વિખેરવાના આ ટેન્ડરને લીધે મુખ્ય શંકા એ રહેશે કે જેને ટેન્ડર મળશે એ માણસો સમડી તથા તેના માળાને જુદાં તારવી શકશે? વળી માળા દીઠ પૈસા મળવાના હોય તો તેની ઓળખ હોવા છતાં સમડી સિવાયના માળા નહીં વિખેરાઈ જાય તેની શી ખાતરી? આ વિસ્તારમાં ગીધની પણ સંખ્યા ૮૦થી ૧૦૦ નોંધવામાં આવી છે. આ ‘શિડ્યુલ I’ પક્ષીજાતિના માળા પણ તેમાં હોમાઈ જાય તેવી પૂરી શક્યતા રહે.

મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે સમડીને હવાઈમથકની આસપાસ વિપૂલ પ્રમાણમાં ખોરાક મળી રહે છે. હવાઈ-મથકની અંદર ઘાસ સમયસર ન કપાવાના લીધે ઇંચળો, ઉંદર, સાપ વગેરે તેમને પૂરતા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે. આજુબાજુમાં ચિમનપુરાની ‘ફ્રિશ માર્કેટ’ તથા ‘મટન શોપ’ છે; કોલરપુરા આગળ ગટરો ઊભરાય છે; હવાઈમથકની દીવાલો પાસે રાતોરાત ઝૂંપડાં બની ગયા છે. આ બધું સમડીને આકર્ષે છે, તો તેનો નિકાલ વધુ યોગ્ય ગણાય.

કાર્તિક શાસ્ત્રી

અશોકવાડી, પંચવટી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬

પ્રવૃત્તિવૃત્ત

ઉતરાયણ દરમિયાન 'બર્ડ-રેસ્ક્યુ'

ઉતરાયણ દરમિયાન મોટાં શહેરોમાં 'શહેરી-પક્ષીઓ' મોટા પ્રમાણમાં ઘાયલ થતાં હોય છે. છેલ્લાં બે વર્ષથી કાઈષ્ટ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓની મદદથી 'બર્ડ-રેસ્ક્યુ'નું અભિયાન નિયમિત રીતે હાથ ધરીએ છીએ. આ વર્ષે પણ વર્તમાનપત્રોમાં જાહેરખબર દ્વારા લોકોને ઘાયલ પક્ષી દેખાય તો અમારી સંસ્થાના 'હેલ્પલાઈન' નંબર ઉપર જાણ કરવા અનુરોધ કર્યો હતો. વર્તમાનપત્રોએ પણ બહોળો પ્રતિસાદ આપ્યો. ૨૩ પક્ષીઓ ઉગારવામાં આવ્યાં, જેમાંથી ૧૦ને ફરીથી ગગનમાં મુક્ત કરવામાં સફળ રહ્યાં.

રાજદીપસિંહ ઝાલા

કો-ઓર્ડિનેટર, નેચર ક્લબ, કાઈષ્ટ કોલેજ, રાજકોટ-૫

વનપ્રકૃતિ મિત્રમંડળ – સાવરકુંડલા

આ મંડળની રચના ઈ. સ. ૧૯૮૮માં પમી જૂન, વિશ્વ પર્યાવરણ દિનના દિવસે કરવામાં આવી. આ મંડળના સ્થાપક શ્રી કૃષ્ણલા ડી. બારૈયાને હાલની કથળતી પર્યાવરણની સ્થિતિ જોઈને પર્યાવરણ અંગે કામ કરતું મંડળ સ્થાપવાની ઇચ્છા થઈ અને મંડળની સ્થાપના થઈ. શ્રી બારૈયા છેલ્લાં બાર વર્ષથી એટલે કે જ્યારથી મંડળની રચના થઈ ત્યારથી પ્રમુખ પદે રહ્યા. આજે શ્રી સતીશભાઈ બી. પાંડે (હનુમાન)એ મંડળના પ્રમુખપદની જવાબદારી સ્વીકારી છે. વનપ્રકૃતિ મિત્રમંડળ છેલ્લાં ૧૨ વર્ષથી વન્યજીવ-સંરક્ષણ, પર્યાવરણ અંગેના બધા જ દિનોની ઉજવણી, વૃક્ષારોપણ, સર્પ વિશેની જાગૃતિ, પક્ષીઓ અંગેની જાણકારી, ઘાયલ પક્ષી-બચાવો અભિયાન, પ્રકૃતિ અનુભૂતિ શિબિરો, વન્ય જીવોની તસવીરોનું પ્રદર્શન, રોપા-વિતરણ કાર્યક્રમ, પર્વતારોહણ, ઉનાળામાં પક્ષીઓ

માટે પાણીનાં કુંડાંનું નિઃશુલ્ક વિતરણ, ચકલી બચાવો અભિયાન તથા શિબિરો માટે માર્ગદર્શકી ઊભા કરવાનું કાર્ય કરી રહ્યું છે.

આ મંડળ એક સ્વૈચ્છિક સંસ્થા છે. આ મંડળમાં પર્યાવરણ જાગૃતિના કાર્ય માટે ક્યારેય સરકારની ગ્રાન્ટ લેવામાં આવતી નથી તથા ક્યારેય રોકડમાં ફંડફાળો ઉઘરાવવામાં આવતો નથી. મંડળના સભ્યો પોતે જ પ્રવૃત્તિઓનો ખર્ચ આપે છે. છેલ્લાં દસ વર્ષોમાં અમે શાળાના હજારો વિદ્યાર્થીઓને પર્યાવરણલક્ષી વાર્તાલાપો અને પ્રશ્નોત્તરીમાં સામેલ કર્યાં. સાવરકુંડલાની આસપાસ ૧૫૦૦૦ વૃક્ષોનું વાવેતર કર્યું તથા ૧૫૦ ઘાયલ પક્ષીઓની સારવાર કરી. છેલ્લાં ૩ વર્ષથી 'વગડો' મુખપત્ર પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ.

સતીશ પાંડે

પ્રમુખ, વન-પ્રકૃતિ મિત્રમંડળ

લાડુ ડિજિટલ, દેવળા ગેટ, સાવરકુંડલા, જિ. અમરેલી ૩૬૪૫૧૫

ચકલી અભિયાનનું વાર્ષિક સરવૈયું

છેલ્લાં બે વર્ષથી નવરંગ નેચર ક્લબ, રાજકોટ ચકલી માટે પૂંઠા તથા લાકડાના માળા બનાવી તેને વિવિધ જગ્યાએ લટકાવી અખતરા કરતા હતા. અનુભવે એવું જાણવા મળ્યું કે ચકલીને પૂંઠાના ૫ x ૫ ઇંચના

માળા અનુકૂળ આવતા હતા. આ પૂંઠાના માળા ઘરની બહાર છજા, રવેશ, બાલ્કનીની નીચે એવી રીતે લગાવવાના હતા કે જેથી ત્યાં તડકો ન આવે અને બિલાડી પહોંચી ન શકે. ઝાડ પર માળા ટાંગવાથી બિલાડીની બીકે ચકલી માળા બનાવતી નથી, તેથી આ માળા ઝાડ પર ટાંગવાના ન હતા.

નવરંગ નેચર ક્લબ - રાજકોટ છેલ્લાં ૫ વર્ષથી ગુજરાતમાં પ્રાથમિક શાળા, માધ્યમિક શાળા તથા મહાવિદ્યાલયોમાં વન્યજીવ સપ્તાહ ઊજવે છે. તેમાં જે-તે શાળામાં જઈ વિદ્યાર્થીઓને વન્ય જીવો પર વાર્તાલાપ આપી, લેખિતમાં કસોટી લેવામાં આવે છે. દરેક વિદ્યાર્થીને પ્રમાણપત્ર આપી દર ૨૦૦ વિદ્યાર્થીએ એકને ઇનામ આપવામાં આવે છે. આમ દર વર્ષે ૫૦,૦૦૦ વિદ્યાર્થીની વન્યજીવ જાગૃતિની પરીક્ષા લેવાય છે.

આ શાળાઓને 'ચકલી બચાવો' અભિયાનમાં સહભાગી બનાવી. ૨૦૧૦માં ચકલી માટે પૂંઠાનાં ૫૦,૦૦૦ ઘર બનાવી તેનું વિતરણ કરી સલામત જગ્યાએ લગાવી દીધેલ.

ચકલી માટેના પૂંઠાના માળામાં એક અરજ છાપેલી કે, જો ચકલી આ પૂંઠાના ઘરમાં માળો બનાવે તો નીચેના નંબર પર જાણ કરવી. વિદ્યાર્થીઓના આવેલ ફોન પરથી એવી માહિતી મળી કે ગામડાં તથા તાલુકા કક્ષાએ ૮૩% માળા થયેલ છે. મહાનગરોમાં ૩૫% માળા થયેલ છે. આમ ૫૯%નો સરેરાશ છે. ૨૯૫૦૦ માળામાં ચકલીએ સરેરાશ બે બચ્યાં ઉછેરી લીધાં છે તેમ માનીએ તો ૫૯૦૦૦ પક્ષીઓનો ઉમેરો થયો તેમ અંદાજ મૂકી શકાય.

લોકો ચકલીની ઘટતી સંખ્યાથી ચિંતિત બની તેની વૃદ્ધિ થાય તેવી કોશિશ કરવા લાગ્યા. ચકલીના માળાની બાજુમાં પાણીનું પરબ ટાંગવા લાગ્યા. પર્યાવરણ જાગૃતિનું કામ કરતી બીજી સંસ્થાઓ પણ પોતાની રીતે આ પવિત્ર કામમાં લાગી ગઈ.

સીમરન પ્રિન્ટર્સ પ્રા. લિ. - રાજકોટે 'કોરુગેટ્સ બોક્ષ' બનાવી આપેલ. રાજ્યમાં કોઈ પણ જગ્યાએ બોક્ષ પહોંચાડી આપવાની કિંમત ૧૦.૦૦ રૂ. રાખેલ.

વી. ડી. બાલા

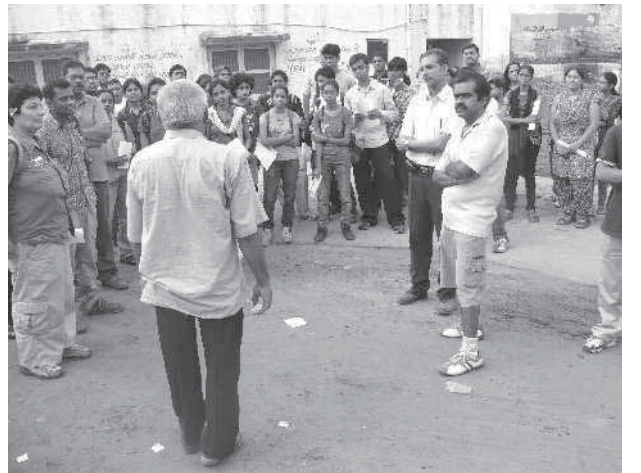
પ્રમુખ, નવરંગ નેચર ક્લબ

A-૩/૨, નીલકંઠ પાર્ક, નીલકંઠ ટોકીઝની બાજુમાં, રાજકોટ

'બર્ડ કન્ઝર્વેશન સોસાયટી, ગુજરાત' (BCSG) દ્વારા યોજાયેલ 'સારસ અને હેરોનરી વૉચ'નો કાર્યક્રમ

'બર્ડ કન્ઝર્વેશન સોસાયટી, ગુજરાત' (BCSG) દ્વારા તા. ૨૯-૮-૧૦ના રોજ, ખેડા જિલ્લાની આસપાસ, 'સારસ અને હેરોનરી વૉચ'નો કાર્યક્રમ યોજવામાં આવ્યો. આ કાર્યક્રમમાં કુલ ૭૫ વ્યક્તિઓએ ભાગ લીધો. ભાગ લેનાર સભ્યો પૈકી કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, ડોક્ટર તથા અન્ય વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલા હતા. બધા સભ્યો પોતપોતાના વાહનમાં અથવા બસ દ્વારા પ્રવાસ ખેડી, માતર બસ સ્ટેન્ડ પાસે ભેગા થયા. સવારે ૮.૩૦ વાગ્યે ચા-નાસ્તા બાદ કાર્યક્રમની શરૂઆત થઈ. બી.સી.એસ.જી.ના માનદ્ સહમંત્રી

પ્રોફેસર ભવભૂતિ પારાશર્યએ સારસ અને હેરોનરી વિશેની માહિતી આપી. સારસ એ ભારતનું સૌથી મોટું ઊડતું કુંજ પક્ષી છે. વિશ્વમાં કુંજની ૧૫ (પંદર) પ્રજાતિઓ પૈકીનું એક એવું સારસ, ભારતમાં મુખ્યત્વે ગુજરાત, ઉત્તર પ્રદેશ, રાજસ્થાન અને મધ્યપ્રદેશમાં જોવા મળે છે. તદ્દઉપરાંત તે હરિયાણા, પંજાબ, જમ્મુ-કાશ્મીર, ઉત્તરાંચલ, હિમાચલ પ્રદેશ વગેરે પ્રદેશોમાં પણ જોવા મળે છે. સારસ એ વિશ્વસ્તરની સંકટગ્રસ્ત જાતિ (vulnerable) તરીકે ઓળખાય છે. વિશ્વમાં તેમની અંદાજિત વસ્તી આશરે ૧૫,૦૦૦-૨૦,૦૦૦ જેટલી ગણાય છે. પ્રોફેસર પારાશર્યના જણાવ્યાનુસાર ગુજરાતમાં તેમની વસતિ ૨૦૦૦થી પણ ઓછી છે. તે રાજ્યમાં છૂટાછવાયા જોવા મળે છે. ખેડા, આણંદ અને અમદાવાદ જિલ્લામાં તેમની વસતિ વધુ છે, તેમાં પણ સવિશેષ ખેડા જિલ્લામાં. આમ તો સારસ જળાશયનું પક્ષી છે પરંતુ તેણે ડાંગરનાં ખેતરો સાથે પણ અનુકૂળન સાધેલું છે. ડાંગરનાં ખેતરોમાં સારસ સામાન્યપણે જોવા મળે છે. તે જળાશયોમાં, પાણી ઉપર કે કાંઠે અથવા ડાંગરની ક્યારીઓ વચ્ચે માળા કરે છે. માળા બનાવવાની ક્રિયાથી તે ડાંગરના તેટલા ભાગને નુકસાન પહોંચાડે છે તેથી ખેડૂતો સાથે ઘર્ષણ થાય છે. પ્રોફેસર પારાશર્યના જણાવ્યાનુસાર હાલ ગુજરાત સરકારે જેનાં ખેતરોમાં સારસ માળો કરતાં હોય તે ખેડૂતોને વળતર આપવાનું શરૂ કર્યું છે, જેથી સારસના માળાનું જતન થાય અને સાથોસાથ ખેડૂતની નુકસાની ભરપાઈ પણ થાય. પરંતુ, આ સિવાય પણ સારસની વસતિને અસર કરતાં પરિભળો જેમ કે, પ્રદૂષણ, જંતુનાશક દવાઓનો ઉપયોગ, વીજળીના તાર, જળાશયોની અછત, શિકાર વગેરે સારસ માટે પડકારરૂપ છે.

સૌ સભ્યોને સારસ અને હેરોનરીની વિસ્તૃત માહિતી આપતું સાહિત્ય આપવામાં આવ્યું. રજિસ્ટ્રેશનની વિધિ પતાવ્યા બાદ સારસ અને હેરોનરી

વોચની શરૂઆત થઈ. સૌએ પોતપોતાના વાહનમાં બેસી માતરથી ત્રાજ ગામ તરફ પ્રયાણ કર્યું અને રસ્તામાં ડાંગરનાં ખેતરોમાં સારસ પક્ષીઓની નોંધ લીધી.

માતર ગામથી ત્રાજ ગામના રસ્તે પુખ્ત સારસની ૩ જોડ અને ૧ પુખ્ત જોડ બચ્ચાં સાથે એમ કુલ ૮ સારસની નોંધ થઈ. માતરથી આશરે ૬૦૦-૭૦૦ મી.ના અંતરે એક સારસ ઈંડા સેવતું દેખાયું.

સવારે ૧૦.૦૦ વાગ્યે સૌએ ત્રાજ ગામની મુલાકાત લઈ, ગામના તળાવમાં ટાપુ ઉપર આવેલાં વૃક્ષો ઉપરની માળાવસાહત (heronry) નિહાળી, જેમાં ઢેર બગલા (Cattle Egret), નાના ધોળા બગલા (Little Egret) અને ધોળી કાંકણસારે (Oriental White Ibis) માળા બનાવ્યા હતા. તળાવના કિનારે શ્રી ધવલભાઈ પટેલને એક સારસની ખોપડી મળી આવી. તે સ્થળે ખોદકામ કરતા, બે પુખ્ત સારસના હાડપીંજર અને પીંછાં દટાયેલાં મળી આવ્યાં. કોઈ કારણસર અથવા જંતુનાશક દવાને લીધે મૃત્યુ પામેલાં આ સારસ ગ્રામજનોએ દાટી દીધાં હતાં. ત્રાજ ગામથી આગળ વધતા ત્રાજ અને ચાનોર વચ્ચે ડાંગરના ખેતરમાં છૂટાછવાયા ૨૩ વધુ સારસ જોયા જેમાંથી ઘણા જોડીમાં હતા. એક સ્થળે ૮ પુખ્ત સારસ નજીક નજીક હતાં. પુખ્ત થઈ જતાં સારસ, માળો કરવા માટે જોડીઓ બનાવે તે પહેલાં સાથે ફરતાં હોય છે. જોડી બન્યા બાદ તેઓ જોડીમાં જ ફરે છે. આ પ્રવાસમાં બીજા ઘણાં પક્ષીઓ જોવા મળ્યાં. જેમકે, ટિટોડી (Red-wattled Lapwing), ગજપાંવ (Black-winged Stilt), સફેદછાતી કલકલિયો (White-breasted Kingfisher), કાબરો કલકલિયો (Common Pied-Kingfisher), ઢેર બગલો (Cattle Egret), નડી બગલો (Purple Heron), કાણી બગલી (Pond Heron), નાની કાંકણસાર (Glossy Ibis), ધોળી કાંકણસાર (Oriental White Ibis), કાળી કાંકણસાર

(Black Ibis), ચમચા (Eurasian Spoonbill), ફાંટીયાંચ ઢોંક (Asian Openbill-Stork), પીળીયાંચ ઢોંક (Painted Stork), પાન ફડકફુટકી (Plain Prinia) અને રણ બુલબુલ (White-eared Bulbul).

આશરે ૧૧.૪૫ વાગ્યે ચાનોર ગામમાં પહોંચ્યા બાદ સૌએ ગામની શાળાની પાછળ આવેલા ડાંગરના ખેતરમાં બે પુખ્ત સારસ નિહાળ્યાં, જે પૈકી એક માળામાં ઈંડાં સેવતું હતું. માળો શાળાથી આશરે ૨૦૦-૨૫૦ મી.ના અંતરે હતો. માનવ વસાહતથી નજીક માળા કરતાં અને માણસો/ખેડૂતોની અવરજવર વચ્ચે ડાંગરમાં ફરતાં સારસ માણસોથી કેટલા ટેવાયેલાં છે તેની પ્રત્યક્ષ જાણકારી થઈ. સાથોસાથ સારસનું જતન કરવામાં ગ્રામજનોનો કેટલો મોટો ફાળો છે તેનો પણ ખ્યાલ આવ્યો. ચાનોરથી પરિએજ તરફ જતાં રસ્તામાં બે પુખ્ત સારસ જોયા. બપોરના સમયે, ચાનોર-તારાપુર રસ્તામાં બીજી એક માળાવસાહત જોઈ, જેમાં મુખ્યત્વે ઢોર બગલાએ માળા કર્યાં હતાં. અહીં એક કાગડો કોયલના બચ્ચાને ખવડાવતો નિહાળ્યો. આશરે ૧.૩૦ વાગ્યે પરિએજ તળાવે પહોંચ્યા. ઇકોટુરિઝમ માટે વિકસાવેલ પરિએજ તળાવે વોચ ટાવર પર, આછા વરસાદ વચ્ચે, નૈસર્ગિક વાતાવરણમાં સૌએ ભોજન લીધું. ત્યાર બાદ સૌએ મળીને પોતપોતાના અનુભવો કહ્યા. સમગ્ર કાર્યક્રમ દરમિયાન જોયેલાં સારસની સંખ્યા આશરે ૩૧થી ૫૭ (અલગ અલગ આવવા-જવાના રસ્તાને લીધે) જણાઈ. થોડા ઘણા સભ્યોએ ત્યાર બાદ વિદાય લીધી જ્યારે મોટા ભાગના સભ્યો ચીખલિયા ગામમાં આવેલ પીળીયાંચ ઢોંકની માળા વસાહતની મુલાકાત લેવા ગયા. આ કાર્યક્રમમાં ભાગ લેનાર વિદ્યાર્થીઓ અને બાળકોને ઘણું નવું જાણવા મળ્યું.

ડૉ. અનિકા તેરે

જીવશાસ્ત્ર વિભાગ, એમ.એસ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા-૩૯૦૦૦૨.

ચકવાક

કવિકુલગુરુ કાલિદાસે બે સ્થળે પોતાની સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણશક્તિના આધારે ચકવાક (ભગવી સુરખાબ, Ruddy Shelduck)ના મનોહર રંગોનો ખૂબ સુંદર ઉલ્લેખ કર્યો છે. ઉર્વશીના વિરહમાં વિહ્વળ બનેલો રાજા પુરુરવા ચકવાકને સંબોધીને કહે છે : ચંદન અને કેસરના રંગવાળા હે ચકવાક ! કહે, તે વસંતના દિવસોમાં કીડા કરતી મારી પ્રેયસીને ક્યાંય જોઈ છે ?

ગોરોચનાકુંકુમવર્ણ ચક ભણ મામ્ ।

મધુરવારસે કીડન્તી ધન્યા ન દષ્ટા ત્વયા ॥

(‘વિક્રમોર્વશીય’ ૪/૩૬)

ચંદનનો રંગ પીળો અને કુમકુમનો રંગ લાલ-નારંગી જેવો હોય છે. ચકવાકનો રંગ પણ આ રીતનો જ હોય છે.

‘કુમારસંભવ’માં વિવાહના સમયે મંગલ સ્નાન અને શૃંગાર પછી પાર્વતીના સૌંદર્યનું વર્ણન કરતાં મહાકવિ કહે છે કે સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓએ શ્વેત અગરુથી બનાવેલો અંગરાગ (પાઉડર) એમના શરીર પર લગાવ્યો અને પીળા ચંદનથી એમના દેહ પર ચિત્રાંકનો કર્યાં. એ સમયે પાર્વતીજી એવાં સુંદર લાગી રહ્યાં હતાં કે એમની સમક્ષ ગંગા નદીનું એ રમણીય સ્વરૂપ પણ ફિક્કું પડી ગયું, જેના તટની શ્વેત રેતી પર લાલ-પીળા રંગના ચકવાક બેઠાં હોય.

વિન્યસ્તશુકલાગુરુ ચકુરંગં

ગોરોચનાપત્રેવિભક્તમસ્યા ।

સા ચકવાકાંકિતસૈક્તાપાસ્ત્રિસોતસઃ

કાન્તિમત્યીવ તસ્થૌ ।

(‘કુમારસંભવ’ ૭/૧૫)

સ્રોત : ‘કાલિદાસ કે પક્ષી’, શ્રી હરિદત્ત વિદ્યાલંકાર પ્રકાશક - ગુરુકુલ સંગ્રહાલય, ગુરુકુલ કાંગડી વિશ્વવિદ્યાલય, હરિદ્વાર.

ભારતનાં પુષ્પવિહંગો તથા વિહંગ-પુષ્પો (૬)

એચ. મ્યુલર પંગારાના કુળનાં વૃક્ષોની લાક્ષણિકતા વિશે આ પ્રમાણે લખે છે : ‘આ કુળનાં વૃક્ષોના ફૂલમાં વિવિધ અંગો વણઢાંકેલાં હોય છે. તેની પાંખડીઓ, પુંકેસર કે બંને કીટકોને આકર્ષે છે.’

ભારતમાં ‘Erythrina’ ગોત્રની આઠ જાતિઓ થાય છે. આ તમામ જાતિને લાલ રંગનાં ફૂલ આવે છે. આ આઠ ઉપરાંત *Erythrina crista-galli* અને *E. blakei* આ બે પ્રજાતિઓ બહારથી લાવવામાં આવી છે.

પંગારો કે પનરવો (Indian Coral Tree, *Erythrina indica*)

ફેલાતી શાખાઓ ધરાવતું આ કાંટાળું વૃક્ષ પુષ્પો આવે ત્યારે પર્ણવિહીન બની જાય છે. એનાં મોટાં, રાતાં ફૂલ શાખાઓની ટોચ પર ગુચ્છ સ્વરૂપે આવે છે. પાંચ પાંખડીઓ મળીને તેનો પુષ્પમણિ બને છે. એક ટટ્ટાર પાંખડી લંબગોળ આકારની હોય છે અને મૂળ નજીક સાંકડી થઈને નહોરનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. (આના કારણે પંગારાનું એક અંગ્રેજી નામ ‘Tiger Claw’ પણ છે. – સં.) તેની આસપાસ બે નાની પાંખડી આવેલી હોય છે અને એ ઉપરાંત નીંધપાત્ર રીતે વધુ ઘેરા રંગની બીજી બે ઉપસેલી, જોડાયેલી પાંખડી પણ આવેલી હોય છે. આ જોડાયેલી પાંખડીઓ, પાસેની બે પાંખડીથી કેટલાક અંશે ઢંકાયેલી હોય છે. મૂળ પાસે પૂળાની માફક નજીક-નજીક આવેલાં પુંકેસરો લગભગ પૂરેપૂરા બહાર નીકળેલાં હોય છે. દસમું પુંકેસર ઉપર જતાં છૂટું પડીને અલગ તરી આવે છે. ઉપસેલ પાંખડીઓની કોર એકબીજા પર વીંટળાયેલી હોય છે; અને મોટી ટટ્ટાર પાંખડીની સાથે મળીને આ પાંખડીઓ ફૂલના મૂળમાં એક ઊંધો શંકુ બનાવે છે, જેમાં મધુરસ ભરેલો હોય છે.

આ ફૂલોમાં વિપુલ માત્રામાં મધુરસનું સર્જન થાય છે; મેં એક ફૂલમાંથી મધુરસનાં સાત કે તેથી પણ વધુ ટીપાં મેળવ્યાં છે. મેં ખાલી કરેલાં આવાં ફૂલ પર પણ પંખીઓની આવજા સતત ચાલુ રહેતી હતી; જેનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તેમાં મધુરસનું ઉત્પાદન અવિરત ચાલ્યા કરતું હશે.

પુષ્પની ઋતુ : ફેબ્રુઆરીથી મે

વ્યાપ : બ્લેટરના અનુસાર આ વૃક્ષ થાણા, કોંકણ, ઉત્તર કન્નડ અને મલબારના પર્ણપાતી વનોનું વતની છે. તે ઉપરાંત સુંદરવનથી શરૂ કરીને અરાકાન (બર્મા), પેગુ (બર્મા), ટેનાસેરમિ, આંદામાન, નિકોબાર, જાવા અને પોલિનેશિયાના સાગરકાંઠાનાં જંગલોમાં પણ જોવા મળે છે.

પંગારો

મુલાકાતીઓ : ફ્લોની બહારમાં હોય ત્યારે ભારતવર્ષના અતિસુંદર નૈસર્ગિક દશ્યોમાંનું એક બની રહેતું આ વૃક્ષ ત્યારે આસપાસનાં તમામ વૃક્ષચર (arboreal) પંખીઓને ચુંબકની જેમ આકર્ષે છે. પંખીઓના કલરવ અને હલચલથી વૃક્ષ જીવંત બની ઊઠે છે. મધુપાન માટે ઊડાઊડ કરતાં ચંચળ વિહંગોની હરફરથી તેની ડાળીઓ સતત ડોલ્યા કરે છે. આખો દિવસ આ ડોલનનૃત્ય ચાલુ રહે છે. જો કે સૂર્યોદયથી સવારના અગિયાર વાગ્યા સુધી પક્ષીઓ સૌથી વધુ પ્રવૃત્ત હોય છે. ત્યાર પછી ‘નાનકડો વિરામ’ આવે છે, જે ત્રણ વાગ્યા સુધી ચાલે છે. દિવસના સૌથી ગરમીવાળા આ સમયગાળામાં પક્ષીઓની પ્રવૃત્તિ પ્રમાણમાં મંદ થઈ જાય છે. ત્રણ વાગ્યા પછી ધીમે ધીમે પક્ષીઓ ફરીથી સક્રિય બનવા લાગે છે. મેં નીચે પ્રમાણેનાં પક્ષીને પંગારાનાં ફૂલમાંથી મધુરસ આરોગતાં જોયાં છે. જે પંખીનાં નામ તારાંકિત છે તેમનો નમૂનો મેળવીને સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર દ્વારા તેમના કપાળ તથા ગળા પર ચોટિલી પરાગરજની ચકાસણી કરવામાં આવી છે.

- ૧.* ગિરનારી કાગડો (Jungle Crow) – વસતી બહાર ઊગેલા પંગારાનાં પુષ્પો પર નિયમિત રૂપે જોવા મળે છે.
- ૨.* કાગડો (Common Crow) – વસવાટની વચ્ચેનાં વૃક્ષો પર પણ જોવા મળે છે.
૩. ખેરખટ્ટો (Indian Treepie) – પ્રસંગોપાત્ત મુલાકાતી.
- ૪.* વન લેલાં (Jungle Babbler) – વન લેલાં પંગારા પર સૌથી નિયમિત મુલાકાતી છે. ખીલેલા પંગારા પર આ લેલાં અચૂક હાજર હોય છે.
- ૫.* પીળીઆંખ લલેડું (Yellow-eyed Babbler) – વારંવાર આવે છે.
- ૬.* ફૂટકી લલેડી (Rufous-bellied Babbler) –

વૃક્ષ અનુકૂળ વિસ્તાર હોય ત્યાં આ પક્ષી અસામાન્ય નથી.

૭. હરિતભાલ હરેવો (Jerdon's Chloropsis) તથા
- ૮.* સોનેરીભાલ હરેવો (Gold-fronted Chloropsis) – આ બંને પક્ષી પંગારા પર નિયમિત રીતે મધુપાન કરવા આવે છે; પણ તેમને સામાન્ય તો ન જ ગણી શકાય. હરેવા બીજા મુલાકાતીઓ પર વારંવાર હુમલો કરી તેમને ફૂલ પરથી ઉડાડી મૂકે છે.
- ૯.* બુલબુલ (Red-vented Bulbul) – નિયમિત, સામાન્ય મુલાકાતી.
- ૧૦.* સિપાહી બુલબુલ (Red-whiskered Bulbul) – નિયમિત, સામાન્ય મુલાકાતી.
૧૧. શોબિગી (Common Iora) – શોબિગીને મેં માત્ર એક જ વાર નિશ્ચિત રીતે મધુરસ આરોગતું જોયું છે. શક્ય છે કે મધુરસ કરતાં પણ પંગારાનાં ફૂલ પરનાં કીટકો તેને વધુ આકર્ષતાં હોય.
- ૧૨.* શ્વેતનેણ બુલબુલ (White-browed Bulbul) – સામાન્ય
- ૧૩.* શ્યામશિર કસ્તૂરો – નિયમિત મુલાકાતી છે, છતાં પંગારા કરતા શીમળાને વધુ પસંદ કરતું જોવા મળે છે.
- ૧૪.* દૈયડ (Oriental Magpie-Robin) – આસપાસનાં વૃક્ષો પર પોતાની હદબંધી કરીને ગીત લલકારતા નર થોડી થોડી વારે પંગારાના ફૂલમાંથી મધુરસનું પાન ચાલુ રાખે છે.
- ૧૫.* કાળો કોશી (Black Drongo) – અતિ સામાન્ય. ફૂલ પર એકલો કે જોડીમાં અચૂક હાજર હોય છે. ઈર્ષ્યાભર્યું અને આક્રમક વલણ; અન્ય મુલાકાતીઓની પાછળ પડીને તેમને ઉડાડી મૂકે છે.

૧૬. ટપકીલી નાચણ (White-throated Fantail-Flycatcher) – ટપકીલી નાચણ ફૂલમાંથી રસ ચૂસતી હોય તેવું જોવા મળ્યું નથી. શક્ય છે કે ફૂલ પરની માખીઓથી તે આકર્ષાતી હોય.
૧૭. દૂધરાજ (Asian Paradise-Flycatcher) – મેં દૂધરાજને એક વાર જ પંગારા પર જોયો છે. શક્ય છે કે એ પણ માખીની શોધમાં જ ત્યાં આવ્યો હોય.
૧૮. અધરંગ (Tickell's Blue-Flycatcher) અને
૧૯. નીલપંખો (Black-naped Monarch-Flycatcher) – ફૂલોથી લદાયેલી ડાળી પર ઘણી વાર જોવા મળે છે; પરંતુ ફૂલમાં ચાંચ નાખતાં નથી દેખાતાં. અન્ય 'ફ્લાઈકેચર્સ'ની જેમ આ બંને પણ કીટકો માટે આવતાં હોય તેમ લાગે છે, મધુરસ માટે નહીં. મારું માનવું છે કે, આ કારણોસર પરાગનયનમાં 'ફ્લાઈકેચર્સ'ની ભૂમિકા નગણ્ય જ હોઈ શકે.
૨૦. મટિયો લટોરો (Rufous-backed Shrike) – મટિયો લટોરો અસામાન્ય તો નથી જ, પણ મેં માત્ર એક વાર જ તેને ફૂલમાં ચંચુપાત કરતો જોયો છે. શક્ય છે કે તે કીટક પકડતો હોય અથવા તો પંગારાનો આસપાસ નજર રાખવાના થાણા તરીકે ઉપયોગ કરતો હોય.

- ૨૧.* દરજીડો (Common Tailorbird) – સામાન્ય મુલાકાતી.
૨૨. ફડકફુટકી (Ashy Prinia) – સામાન્ય મુલાકાતી.
૨૩. પાન ફડકફુટકી (Plain Prinia) – સામાન્ય મુલાકાતી.
- ૨૪.* વૈયાં (Rosy Starling) – વૈયાં પંગારાનાં ફૂલોની વારંવાર મુલાકાત લે છે; છતાં જોવા મળ્યું છે કે વૈયાં શીમળાનાં ફૂલને ઘણાં વધારે પસંદ કરે છે. વૈયાં પણ આક્રમક બનીને અન્ય પક્ષીઓને ભગાડી મૂકે છે.
૨૫. કાબર (Common Myna) – સામાન્ય અને નિયમિત મુલાકાતી. પાંચ-છ પક્ષીના ટોળામાં આવે છે. કાબર ફૂલના એક જૂમખાથી બીજા જૂમખા પર પદ્ધતિસર રીતે ફરતી અને ચાંચ ઊંચી કરીને મધુરસના ઘૂંટડા ગળે ઉતારતી જોવા મળે છે.
- ૨૬.* જંગલી કાબર (Jungle Myna) – જ્યાં આ કાબર થાય છે ત્યાં તે પંગારાનાં પુષ્પોની મુલાકાતે અવશ્યપણે આવે છે. આ કાબરની ચાંચના મૂળમાં જે વિશિષ્ટ પીંછાનો ગુચ્છ રહેલો હોય છે તે પરાગનયન માટેનું ઉત્તમ સાધન બની રહે છે.

ગ્રાન્ટ મેડિકલ કોલેજના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ કનેથી સાંભળ્યું છે કે : “વનસ્પતિવિદ્યા એ અરસિક કે શુષ્ક વિદ્યા છે.” પણ પનરવાનું વૃક્ષ જ્યારે અમૃત જેવા મીઠા રસથી ભરાયેલાં સુંદર રાતાં શુકનાસા જેવા આકારનાં ફૂલોના ભારથી ભરાયેલું હોય છે, ત્યારે તેને ખરેખર રસિક હૃદયથી અને શાસ્ત્રીય દષ્ટિથી અવલોકન કરી તેઓ નિહાળશે તો સાચે જ તેઓનાં હૃદય શુષ્કતા મૂકી એમાં રહેલાં અમૃતનું પાન કરી અમૃત જેવાં જ રસરૂપ થશે.

પનરવાનાં ફૂલોની પુષ્પધારણ કરનાર સળી પરની તેઓની ગોઠવણ, ફૂલોની કળી અને ઊઘડેલાં ફૂલોની આકૃતિ, તેઓનો રંગ અને તેઓની અંદરની રચના, ખરેખર એક અવર્ણનીય સુંદરતા અને અદ્ભુત કારીગરીની વસ્તુ છે, તે કોઈ રસ્કિન (Ruskin) જેવા અદ્ભુત અવલોકનશક્તિ ધરાવનારાઓએ દિલ ભરીને જ જોવાલાયક છે.

સ્ત્રોત : ‘વનસ્પતિશાસ્ત્ર’
લેખક : જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી

- ૨૭.* ઘોડા કાબર (Bank Myna) – જ્યાં આ કાબર થાય છે ત્યાં અવશ્ય આ ફૂલો પર આવે છે.
- ૨૮.* કાબરી કાબર (Pied Myna) – ઉપર મુજબ.
૨૯. શ્યામશિર પીળક (Black-headed Oriole) –વારંવાર આવવા છતાં તેને સામાન્ય તો ન જ કહી શકાય.
૩૦. સોનેરી પીળક (Eurasian Golden Oriole) – ઉપર મુજબ.
- ૩૧.* સુગરી (Baya Weaver) – પાંચથી માંડીને ૩૦ પક્ષીના ટોળામાં મધુપાન કરતાં જોવા મળે છે. ફૂલ કરમાવા લાગ્યાં હોય તે સમયે પણ સુગરી પંગારા પર જોવા મળે છે. એ સમયે એનું નિરીક્ષણ કરતાં લાગે છે કે તે પંગારાને ફૂટેલી નવી, કુમળી શિંગોનો આહાર કરે છે.
૩૨. ચકલી (House Sparrow) – પંગારાનું ઝાડ શહેરી કે ગ્રામ વિસ્તારમાં હોય કે તેની નજીક હોય ત્યારે ચકલી તેનાં ફૂલોની કાયમ મુલાકાત લે છે.
૩૩. રાજી (Yellow-throated Sparrow) – અવારનવાર મુલાકાત લે છે.
૩૪. ટપુશિયું (White-throated Munia) – ક્યારેક આવી ચડે.
૩૫. કાબરું ટપુશિયું (White-rumped Munia) – ક્યારેક આવી ચડે.
- ૩૬.* ગુલાબી તૂતી (Common Rosefinch) –અસામાન્ય નથી.
- ૩૭.* પોપટ (Rose-ringed Parakeet) – કેટલાક વિસ્તારોમાં પોપટ પંગારાના બહુ નિયમિત મુલાકાતી હોય છે. પરંતુ પોપટની મધુરસ ચૂસતા પહેલાં ફૂલ તોડી લેવાની આદતના કારણે તે પરાગનયનમાં ખાસ ઉપયોગી બનતો ના હોય તે શક્ય છે.

૩૮. કોયલ (Asian Koel) – મેં કોયલને માત્ર બે વાર મધુરસનો આહાર કરતા જોઈ છે. એ વખતે એનું વર્તન ખૂબ શરમાળ હતું. શક્ય છે કે અનુકૂળ વિસ્તારમાં આવેલાં વૃક્ષો પર કોયલ વધુ નિયમિત મુલાકાતી હોય.
- ૩૯.* પચરંગી શક્કરખોરો (Purple-rumped Sunbird) – આખો દિવસ અચૂક રીતે જોવા મળે છે.
૪૦. જાંબુડી શક્કરખોરો (Purple Sunbird) – ઉપર માફક
- ૪૧.* લોટેનનો શક્કરખોરો (Loten's Sunbird) – કેટલાક વિસ્તારો અતિસામાન્ય.
૪૨. ફૂલરાજ (Crimson Sunbird) – જે વિસ્તાર થાય છે ત્યાં અવારનવાર મુલાકાત લે છે.
૪૩. શ્વેતનયના (Oriental White-eye) – અસામાન્ય નથી. શ્વેતનયનાનું ટોળું એકેએક ફૂલની મુલાકાત લેવાનું ચૂકતું નથી.
૪૪. સોનેરીપીઠ લક્કડખોદ (Common Flameback) – મેં તા. ૨૪-૪-૧૯૩૧ના રોજ સૌ પ્રથમ વાર આ લક્કડખોદને મધુરસ ખાતો જોયો ત્યારે મને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું હતું. પરંતુ ત્યાર બાદ પણ મેં તેને અનેક વાર આવું કરતો નિહાળ્યો છે. મેં દૂરબીન વડે બરાબર નિરીક્ષણ કરીને ખાતરી કરી છે કે તે મધુરસ માટે જ આવે છે.

[હેરમાન મ્યુલાર જણાવે છે કે, Carolinea પ્રજાતિનાં મોટાં પુષ્પોનું ફૂલીકરણ લક્કડખોદ દ્વારા જ થાય છે. મ્યુલાર આગળ જણાવે છે કે “લક્કડખોદ ફૂલ પર કીટકો તેમજ મધુરસ માટે આવતા હશે; પણ મધુરસ માટે તો અવશ્ય કારણ કે મેં તેમને ઘણી વાર પાકા સંતરામાં ચાંચ મારીને તેમાંથી રસ ચૂસતા જોયા છે. આવું કરવાથી તેમને મીઠો ફળરસ જ મળે, નહીં કે

કોઈ કીટકો.” (Knuth, Vol. i, પૃષ્ઠ ૭૭)]

ઉપર જણાવેલાં પક્ષીઓ ઉપરાંત, મેં તમામ જગ્યાએ જોયું છે કે, પટ્ટાવાળી ખિસકોલીઓ (*Funambulus tristriatus* અને *F. pennanti*) પંગારાની સૌથી વધુ મહેમાન બને છે. એક પુષ્પગુચ્છથી બીજા પુષ્પગુચ્છ પર તે મધુકોશમાં જ બટકું ભરીને મીઠો રસ ચૂસ્યા કરે છે. આના કારણે તેની ઘણી વાર પાંખવાળા અન્ય મહેમાનોની સાથે ઘર્ષણ થાય છે. ખાસ કરીને કાળા કોશી અને વૈયાની સાથે. ક્યારેક ખિસકોલી સ્વસ્થાને ટકી રહે છે, તો ક્યારેક તેને ઊભી પૂંછડીએ ભાગવું પણ પડે છે! મેં ખિસકોલીના પણ કેટલાક નમૂના હસ્તગત કરીને તેમનો અભ્યાસ કર્યો હતો. આમાંથી ત્રણ નમૂનાની માથા પરની અને નીચલી ડોક પરની રૂંવાટી પર પરાગરજ ચોટેલી જોવા મળી હતી, જે પરથી

જાણી શકાય છે કે પંગારાનાં ફૂલોના પરાગનયનમાં કેટલાક અંશે તેમનો ફાળો પણ રહેતો હશે.

પોર્શા (Porsch) કહે છે કે, કદાચ પંગારાના પરાગનયનમાં ચામાચીડિયાનો ફાળો પણ રહેતો હશે. પણ મેં કીડિમ ખાતે એકાધિક વાર રાત્રીના દસ વાગ્યા સુધી નિરીક્ષણ કર્યું છે, જેમાં આ બાબતને સાબિત કરતો કોઈ જ પુરાવો જોવા મળ્યો નથી. અલબત્ત બીજા કોઈ વિસ્તારમાં નિરીક્ષણ કરતા આ વિશે નવાં તથ્યો મળી આવે તે શક્ય છે જ.

(ક્રમશઃ)

ડૉ. સલિમ અલી

સ્ત્રોત : બી.એન.એચ.એસ., વૉલ્યુમ-૩૫, નં-૩ અને ૪, ૧૯૩૨

અનુવાદ : નંદિતા મુનિ

દેવતરુ - પનરવાનો પર્યાય

થોડા દિવસ ઉપર અહીં પલાશ એટલે કે, કેસૂડાનું સામ્રાજ્ય હતું. જ્યાં એને જુઓ સર્વત્ર ‘કામણગારો’ લાગે. અહીંની કન્યાઓના હાથમાં અને મસ્તકે તો સવિશેષ. દોલપૂર્ણિમાએ તો કેસૂડાનાં ફૂલોના અલંકાર. વસંતને બધાવવા એથી વધારે યોગ્ય કયું પ્રસાધન? કેસૂડો તો બધે ખીલે છે, પણ અહીં સૌના મનમાં પણ ખીલે છે. રવીન્દ્રનાથે એને ખિરુદ આપ્યું છે, આનંદમૂર્તિ. પલાશ આનંદમૂર્તિ.

અને શાલ્મલી? શીમળો જ તો. અત્યારે તો શીમળાનું રૂ પવનમાં ઊડે છે, પણ કેટલાક દિવસ આગળ શાલ્મલીની ડાળી ભારઝલ્લાં લાલ-લાલ ફૂલોથી લચી પડી હતી. પ્રિયકાન્તે ભલે કહ્યું હોય – ફૂલનો બોજો કદી કો ડાળને હોતો નથી – પણ ખરેખર જાણે બોજ. ગુરુદેવના એક આવાસ કોણાર્કના પ્રાંગણમાં એક વિરાટ શાલ્મલીવૃક્ષ છે. પ્રાચીન

કાઠંબરીમાં શુક વૈશંપાયનના મુખે તેના એક વખતના નિવાસસ્થાન શાલ્મલીનું જે વર્ણન આવે છે, તે આ શાલ્મલીને જોતાં સમજાય. કેસૂડો પણ એક રીતે લાલ અને શીમળો પણ લાલ. કાઠંબરીકાર બાણભટ્ટ હોત તો બંને લાલ રંગની અલગ-અલગ ઝાંયને જુદાં-જુદાં ઉપમાનોથી ચાક્ષુસ કરી બતાવત.

પણ આ ત્રીજું એવું લાલ ફૂલ! એ તો મંદાર. દેવતરુ. ‘સ્વર્ગમાંથી વિદાય’ કવિતામાં કંઠે મંદારમાલિકાનો ઉલ્લેખ આવે છે. પુણ્યો ક્ષીણ થતાં સ્વર્ગમાંથી વિદાય લેવાની નિશાની કઈ? કંઠની આ મંદારમાલા કરમાય એ. અહીં પૃથ્વી પર કોણ લઈ આવ્યું છે આ દેવતરુ? પારિજાતહરણની તો ખબર છે. પલાશ, શિમુલની જેમ મંદાર પણ જ્યારે પુષ્પિત થાય ત્યારે અપત્ર બની જાય. માત્ર પુષ્પ!

સૌજન્ય : ‘તેષાં દિક્ષુ’ (ચૂંટેલા નિબંધો)

લેખક : ભોળાભાઈ પટેલ

પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ૨૦૦૪.

પત્ર-સેતુ

અભિનંદન!

‘વિહંગ’ દિવસે દિવસે સુંદર - અતિસુંદર થતું જાય છે. અભિનંદન!

આ સાથે શ્રી નિનુ મજમુદારનું એક કાવ્ય ‘કાગડાઓએ વાત માંડી...’ની નકલ મોકલું છું. પક્ષીજગતની વાત છે, તમને ગમશે.

પુસ્તક પ્રકાશન તથા પ્રિન્ટિંગ મારા રસ અને જાણકારીના વિષય છે એમાં કોઈ પણ જરૂરિયાત ઊભી થાય તો મદદરૂપ થવાનું ગમશે.

શિવજી આશર

૧૦, બિરવા રો હાઉસીસ, ગ્રામપંચાયત માર્ગ,
બોપલ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮

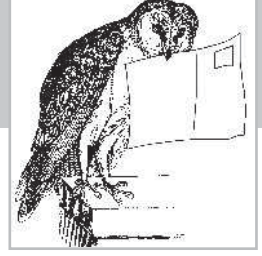
‘ફોન્ટ’ મોટાં કરી શકાય ?

લગભગ બે વર્ષથી ‘વિહંગ’ની ગ્રાહક બની છું. ડૉ. પીયૂષ પટેલ અમારા મિત્ર હોવાથી એમના દ્વારા ‘વિહંગ’ વિશે જાણેલું. સર્વોદય કાર્યકર કાંતિભાઈ શાહ જે પિંડવળ ખાતે પોતાનું કામ કરી રહ્યા છે, એમણે ‘વિહંગ’ માટે ખૂબ ઊંચો અભિપ્રાય આપેલો. ત્યાર પછી જ્યારે અંક જોયો ત્યારે થયું કે, એમનો અભિપ્રાય તદ્દન યોગ્ય હતો.

સુઘડ છાપકામ, મન લોભાવે એવી તસવીરો, પક્ષીઓ અંગેની ઢગલાબંધ અવનવી માહિતી અને આ બધાની સાથે સાથે જળવાતાં સાહિત્યિક મૂલ્યો - ખરેખર, માતૃભાષામાં આટલું સુંદર સામયિક આપવા બદલ આપ સૌને ધન્યવાદ.

એક સૂચન - પક્ષીઓના ફોન્ટની નીચે એમના ગુજરાતી-અંગ્રેજી નામ આપવામાં આવે છે એના ‘ફોન્ટ’ જરાક મોટા કરી શકાય? એક તો અમારા જેવા આ ક્ષેત્ર માટે સાવ અંગૂઠાછાપ હોઈએ એમાં વળી અક્ષર ઝીણાં હોય તો વાંચવામાં તકલીફ પડે, માટે આ સૂચન કરું છું.

‘ગ્રીષ્મ’ની જોડણી માટે આપે ખૂબ અફસોસ

વ્યક્ત કર્યો. આટલી બધી નિસબત તો સાહિત્યને લગતાં સામયિકો પણ બતાવતાં નથી; બધું ‘હોતા હે ચલતા હે’ એમ ચાલ્યા કરે. પ્રશાંતભાઈનો લેખ ‘વનવાસીની નજરે’ ખૂબ જ ગમ્યો.

આશા વીરેન્દ્ર શાહ

બી-૪૦૧, દેવદર્શન, હાલર, વલસાડ

ચાતક અને બપૈયો

તા. ૧૦-૭-૧૦ના રોજ શનિવારે સવારે ૧૧.૦૦ વાગે મારી શાળા છૂટી ત્યારે ચાતક (Pied Crested Cuckoo) વીજળીના તાર પર બેઠેલું જોયું. ઘણાં વિદ્યાર્થી ભાઈ-બહેનોને ચાતકના દર્શન કરાવ્યાં, કારણ હું છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી આ શાળામાં નોકરી કરું છું પણ આ વર્ષે જ પ્રથમ વખત ‘ચાતક’ જોયું. સોમવારે પ્રાર્થનાસભામાં ચાતકનો પરિચય આપવામાં આવ્યો. મેં પણ નજીકથી પ્રથમ વખત જોયું હતું. ખૂબ આનંદ થયો.

૧૨-૭-૧૦ના રોજ બપૈયો પણ શાળાના પરિસરમાં પ્રથમ વખત આવ્યો. તેણે તો ધામો નાખ્યો છે. ખૂબ બોલે છે. અવાજ મુદ્રિત કર્યો છે. વિદ્યાર્થીઓને નજીકથી બતાવ્યાનો અનેરો આનંદ થયો. બપૈયાનો પણ પ્રાર્થનાસભામાં પરિચય આપવામાં આવ્યો.

મારી ‘ઈંગ્રેટ ઈકો ક્લબ’ના વિદ્યાર્થીઓ પક્ષીઓમાં ખૂબ રસ લે છે. અઠવાડિયામાં એકાદ ઘાયલ પક્ષી કે બચ્ચું લાવે છે. શાળાનું પટાંગણ ખૂબ મોટું છે. શાળા ટેકરી પર છે. વિદ્યાર્થીઓ પક્ષીઓ માટે ચણ પણ લાવે છે. ૫૦ વિદ્યાર્થીઓના ઘેર કોઈ એકાદ પક્ષીનો માળો અચૂક છે, જેની તેઓ જાણ કરે છે.

કોઈ વાર ‘વિહંગ’ મળતું નથી, કારણ કે તેનું મુખપૃષ્ઠ ખૂબ સરસ હોય છે!

અચિન રાજ્યગુરુ

જ્ઞાનજ્યોત હાઈસ્કૂલ, મોટા આસરાણા, જિ. ભાવનગર

બાળકો કણ-કણ બચાવી રાણ નાખે છે

વિહંગ ત્રૈમાસિક નિયમિત મળ્યાનો આનંદ થાય છે. આગળ-પાછળનાં બંને પૃષ્ઠી ઉપરનાં ભવ્ય ચિત્રો જોયા કરીએ તેવાં. દરેક અંકનાં આ પૂંઠાં તો ખાસ સંઘરવા જેવાં છે. 'વિહંગ'ના સતત ધોધમાર વાચનથી પક્ષીપ્રેમ ઊભરાયો છે. આ તો નાનીશી પ્રાથમિક શાળા છે, પણ શાળામાં જ ચબૂતરો બનાવ્યો છે. નિવાસી શાળા હોઈ બાળકો રહે છે, જમે છે, ભણે છે. વિચરતા સમુદાયનાં બાળકો, વહાલના દરિયા જેવી દીકરીઓ. આ ગરીબ, પછાત, ભોળાં, શ્યામળાં બાળકો કણ કણ બચાવીને રાણ નાખે છે. ટુકડો બચાવી પશુને ખવરાવે છે. અમારું બોરડીવાળું આખું ખેતર પંખીઓ – જીવજંતુઓ માટે ખુલ્લું મૂક્યું છે. બોર માટે જંતુનાશક દવા છાંટતા નથી. વધુમાં શાળામાં વિશાળ પંખીવન ખડું કરવું છે. અમારી પાટણ કૉલેજના જીવશાસ્ત્ર વિભાગના વડા ડૉ. કુમુદબહેન પટેલ પણ અમને ઉત્સાહ આપી રહ્યાં છે. 'વિહંગ' અમને હામ પૂરી પાડી છે.

શંભુભાઈ ચોગી

નવજીવન આશ્રમશાળા

રેલવે સ્ટેશન, મુ. મણુંદ-૩૮૪૨૬૦, તા. પાટણ

પક્ષીઓ સાથેનું અનુસંધાન

વિહંગમાં શ્રી પ્રશાંત દેસાઈનો લેખ વાંચીને આનંદ થયો. કિશોરાવસ્થામાં “આપણે આંગણે ઉડનારા” એ પુસ્તક (નિરંજનભાઈ વર્મા, જયમલ્લ પરમાર) વાંચીને પક્ષીઓમાં ઠીકઠીક રસ પેદા થયો હતો પરંતુ પછી તો નાતો સાવ છૂટી ગયો.

મારી કિશોરાવસ્થામાં મારા વતન થાનગઢમાં રહેવાનું થયેલું. એ દિવસોમાં ગામમાં પાણીના નળ નહોતા અને પાણી દૂરથી લાવવું પડતું એટલે કપડાં ધોવા બહેનો તળાવ પર જતી અને કપડા ધોતી. અમને બાળકોને સાથે લઈ જાય અને તેઓ જે કપડાં ધુએ તે અમારે છીપર ઉપર સુકવવાનાં, આ કમ હતો. પરંતુ તળાવમાં અનેક જળકૂકડી જોવાનો લાભ અમને મળતો. (“સર્પગ્રીવ” નામ તો પછી જાણ્યું.) તે પાણીમાંથી ડોક

બહાર કાઢે, તેનું મોઢું લયબદ્ધ રીતે ચાલતું જોઈએ ત્યાં તે ડૂબકી મારે. અનુમાન કરીએ કે ક્યાંથી મોઢું બહાર કાઢશે? પરંતુ આપણું અનુમાન હંમેશાં ખોટું પડે. તેને જોવામાં સમય ક્યાં જતો તે ખબર પડતી ન હતી.

ફોટોગ્રાફીના શોખને કારણે અનાયાસે ડૉ. આર. બી. બલર સાથે પરિચય થયો અને ફરીથી પક્ષીઓ સાથેનું અનુસંધાન થયું. જો કે, મારી આંખોની તકલીફ અને ઉંમરને કારણે પક્ષીઓના સૂક્ષ્મ ભેદ તેઓ જણાવે તે મારી નજરે ચડતા નહોતા. પરંતુ, બલર સાહેબ, રેખાબહેન, લાલસિંહભાઈ સૌની સાથે અનેક વખત પક્ષીઓના ફોટા પાડવા માટેનો અને તેમના વિશે જાણવાનો અનેરો લાભ મળેલો. આજે વહેલી સવારે કમ્પાઉન્ડમાં જે પક્ષીઓ જોવા મળે છે તેના વિશે મારા પૌત્ર-પૌત્રીઓને જાણતો હોઉં એટલું હોંશથી કહું છું.

કાળી કાંકણસાર અંગે શ્રી નીરજભાઈ જોશીએ જણાવ્યું તે સંદર્ભમાં ઉમેરો કરું. તા. ૧૪મી મે ૧૦ બુધવારે સવારે ‘કમ્પાઉન્ડ’માં ગયો ત્યારે ‘આઈબીસ’નો અવાજ સાંભળ્યો. ‘કમ્પાઉન્ડ’માં આવેલા ઊંચા લીમડાની ટોચ ઉપર ‘આઈબીસ’નું બચ્ચું જોયું. મારા પુત્ર, દર્શને પણ તેનો અવાજ સાંભળી અગાસીમાં જઈને જોયું તો ત્રણ હતા – બે પુત્ર ઉંમરના અને એક બચ્ચું. એણે તેના ફોટા લીધા. આ લીમડાની ટોચ ઉપર સમડીનો માળો હોય છે, પણ ત્યારે સમડીનાં બચ્ચાં માળામાં ન હતાં. કાગડા ‘આઈબીસ’ને પજવતા હતા જેથી કરીને થોડી વાર પછી તે ઊડી ગઈ. રાતવાસો તેમણે લીમડા ઉપર જ કરેલો હશે. આજથી ત્રણ વર્ષ પહેલાં આ જ ઠેકાણે ત્રણ ‘આઈબીસ’ રાતવાસો કરતા હતા.

દિનુભાઈ દવે

૪૪, શારદાનગર સોસાયટી, પાલડી, અમદાવાદ-૭

ખાબોચિયાંના પક્ષીઓ 'વિહંગ'ની યાદ

અપાવી જાય છે

વર્ષમાં એક વાર તો આપને યાદ અચૂક કરીએ છીએ. ઘણાં બધાં કાર્યોમાં વ્યસ્ત રહેવાથી સમય ફાળવી

શકાતો નથી પણ પક્ષીનિરીક્ષણનો શોખ છૂટ્યો તો નથી જ. હા, લખી મોકલી શકાતું નથી. હમણાં ભાવનગરમાં થોડા દિવસ પહેલાં ‘સાયન્સ સિટી’માં જવાનું થયું. અને બહાર રાજપીપળાના પોપટ (Alexandrian Parakeet)નો અવાજ સંભળાયો. વરસાદના વાતાવરણમાં દૈયડ (Oriental Magpie-Robin)નાં ગીતો સંભળાય અને ‘ક્યાં છે?’ શોધવાનું મન થઈ જાય. બહાર જોવા દોડી ગયા તો કાળિયો કોશી (Black Drongo) ઘણા સમયે જોયો. ખેરખટ્ટો (Indian Treepie) તો અમારા ઘરનું કાયમી મહેમાન. હમણાં મેં એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે. “Terminology for Biology Students.” એ પુસ્તક સાયન્સ સિટીના સંચાલકોને ખૂબ પસંદ પડ્યું અને મને જૈવિકવૈવિધ્ય (Biodiversity) પર પુસ્તક લખવાનું આમંત્રણ મળી ગયું. આમ અમે જાણ્યેઅજાણ્યે સાયન્સ સિટી સાથે પણ જોડાઈ ગયા, એટલે કાર્યબોજ વધ્યો છે. પરંતુ ભાવનગર – બોટાદ વચ્ચે દર શનિ-રવિ પ્રવાસ થાય છે તે દરમિયાન, વચ્ચે આવતાં પાણીનાં ખાબોચિયાંમાં અનેક પક્ષીઓ જે હાલમાં આવી ગયાં છે, એ ‘વિહંગ’ની યાદ અચૂક અપાવી જાય છે.

ડૉ. ક્રિષ્નાબા ગોહિલ

જીવશાસ્ત્ર પ્રયોગશાળા, એમ. ડી. શાહ વિદ્યાલય
પાણિયાદ રોડ, બોટાદ-૩૬૪૭૧૦

“તમે જોડણીની વળી બીજી ભૂલ કરી છે...”

‘વિહંગ’ નિયમિત મળે છે, એ બદલ આપનો અસીમ ઋણી છું. આખું જ ખૂબ રસપૂર્વક વાંચી જાઉં છું. ઘણું જ જાણવાનું માણવાનું મળે છે, ખૂબ આનંદ આવે છે. ધન્યવાદ!

લેખો તથા નિરીક્ષણનોંધો બહુ જ સરસ-સુંદર તથા સમૃદ્ધ અને સત્યદર્શક હોય છે. અભિનંદન! એમાંય છેલ્લો અંક તો સુસમૃદ્ધ છે. તમારા (સંપાદકીય આદિ), લાલસિંહજીના અને લવકુમાર ખાયરસાહેબના લેખો તો નેત્રદીપક, પ્રકૃતિ અને પર્યાવરણની જાળવણી

બાબતે જાગૃતિ લાવનારા પણ અને માહિતીસભર તથા રસ-કુતૂહલ પ્રેરનારા સુંદર-સુસજ્જ આવે છે; જે વાંચીને ધન્ય થાઉં છું.

હું પણ પક્ષીનિરીક્ષક – વનસ્પતિનિરીક્ષક છું. (હવે કદાચ હતો.) હું પંચમહાલનાં જંગલો (બારિયા સ્ટેટ)માં જન્મેલો અને ઊછરેલો. પક્ષીઓ અને વનસ્પતિ સાથે તો અમારી આજન્મ દોસ્તી. બાળપણથી જ નિરીક્ષણ તથા સાંનિધ્યનો આનંદ માણતો રહેલો. હવે ખૂબ વૃદ્ધ (ઉ. ૮૮) થઈ ગયો છું. મુસાફરી કરી શકતો નથી; અરે બહાર નીકળવાનું પણ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. ઘરમાંથી થાય તેટલું નિરીક્ષણ કરું. અગાઉ એક એવો લેખ ‘કાનકડિયાં’ નામક વિચિત્ર ‘પક્ષીઓ’ (?) વિશે, ‘વિહંગ’ને મોકલેલો, પણ છપાયો નહીં. હું નિયમિત કટારલેખક (‘ગુજરાત મિત્ર’માં ‘રમણભ્રમણ’ કટાર) પણ છું. ક્યારેક મારી કટારમાં પણ પક્ષીઓ તથા વનસ્પતિ વિશે લખું છું. આજકાલ ઉદ્ભવેલી ચકલીઓની ‘તંગી’ વિશે એક એવો લેખ લખેલો. એવી જ ચર્ચા એ પછીના ‘વિહંગ’માં જ આવેલી પણ ખરી; પરંતુ મારો કે મારી કટારનો એમાં ઉલ્લેખ નહોતો. આ ફરિયાદ નથી, પ્લીઝ, એવું ન સમજશો! (કદાચ યોગાનુયોગ પણ હોઈ શકે.) ચાલો, પુનઃ પુનઃ અભિનંદન તથા આભાર!

આપ સૌ ખૂબ જ મૂલ્યવાન તથા ઉપયોગી કાર્ય કરો છો, પણ એ પ્રત્યે હજી સંબંધિતો તથા સત્તાધીશોનું ધ્યાન સક્રિય રીતે જતું નથી. ભયંકર કટોકટી સર્જાશે, ત્યારે કદાચ ભાન આવશે. પણ ત્યારે અતિમોડું થઈ ગયું હશે. (‘ડોડો’ પક્ષીના નિકંદન જેવું) ‘ઔષધય: શાંતિ: વનસ્પતય: શાંતિ:’નો પાઠ હવે તો યંત્રવત્ જ વાગોળનારા ભારતવાસીઓ વનસ્પતિ તથા પક્ષીઓની હસ્તી અને સલામતીનું મહત્ત્વ ભૂલી ગયા છે, એ અત્યંત કરુણ કમનસીબી લેખાય. ખેર! કુશળ હશો જ.

બીજું કે, તમે ‘ત્રીભ્મ’ની જોડણીની ગત્યાંકમાં થયેલ ભૂલ બાબત ખેદ વ્યક્ત કર્યો છે, ક્ષમા માંગી છે, એ તમારી ઉદારતા તથા ભદ્રતા બદલ આપને મારા હાર્દિક ધન્યવાદ તથા અભિનંદન! પરંતુ એ જ લેખમાં

તમે જોડણીની વળી બીજી ભૂલ કરી છે; ‘પ્રસ્તુતિકરણ’ નહીં, પણ ‘પ્રસ્તુતીકરણ’ એ સારી જોડણી કહેવાય. આ સંસ્કૃત શબ્દ છે અને એને સંસ્કૃત જોડણીનો નિયમ લાગુ પડે. નિયમ છે; જેવું ન હોય એવા થવું અથવા બનાવવું. તેને માટે બે સામાસિક શબ્દો છે; ‘ભવન’ અને ‘કરણ’. આ શબ્દો જોડતાં પૂર્વે મૂળ નામ કે વિશેષણને દીર્ઘ ‘ઈ’ લગાડવાનો હોય છે; દા.ત. ‘બાષ્પીભવન’ અને ‘શુદ્ધીકરણ’. ભૂલ થવાનું કારણ એ છે કે, આવા સમાસમાં મૂળ શબ્દ ‘પ્રસ્તુતિ’, ‘શુદ્ધિ’, કે ‘શક્તિ’ છે. હકીકતમાં, મૂળ શબ્દો છે, ‘પ્રસ્તુત’, ‘શુદ્ધ’ અને ‘સશક્ત’ વગેરે. એથી, ‘પ્રસ્તુત + દીર્ઘ ઈ + કરણ’ એમ ‘પ્રસ્તુતીકરણ’ થાય. એ જ રીતે ‘શુદ્ધીકરણ’, ‘સશક્તીકરણ’ એમ થાય.

સંસ્કૃતમાં આવા રૂપાખ્યાનને ‘ચ્વી’ (ચ્ + વી) રૂપો કહે છે.

આવી ભૂલ ચીંધવાની ધૃષ્ટતા બદલ અંતઃકરણ પૂર્વક તમારી ક્ષમા માગું છું. આપ ભાષાશુદ્ધિના આગ્રહી છો એમ પ્રતીત થયું, માટે જ આવી ધૃષ્ટતા આચરી, એટલી સ્પષ્ટતા. તમારી ભાષાશુદ્ધિની કાળજી બદલ તમને ખોબલે ખોબલે અભિનંદન પાઠવું છું.

તા.ક. (૧) ‘બિનઉપસ્થિતિ’ લખ્યું, એને બદલે ‘અનુપસ્થિતિ’ બહેતર ગણાય. (ઉર્દૂ અને સંસ્કૃતની વર્ણસંકરતા ટાળી શકાય.)

(૨) એક ‘ઉંઝા જોડણી’નું અભિયાન ચાલે છે, એ પ્રત્યે આપનું ધ્યાન ખેંચવાની રજા લઉં છું.

(પાઠક સાહેબ, આપે ભાષાની ભૂલો પ્રત્યે જે ધ્યાન દોર્યું છે તે ખૂબ જ આવકારદાયક છે અને તે બદલ હું આપનો આભારી છું. – સં.)

રમણ પાઠક (વાચસ્પતિ),

એ-૪, નરરાજ એપાર્ટ્., પાટીદાર જીન કોમ્પ્લેક્સ,
સ્ટેશન માર્ગ, બારડોલી-૩૮૪૬૦૧

માતૃભાષામાં અભિવ્યક્તિની

સરળતા રહે છે...

વર્ષા ૨૦૧૦ અંક મળ્યો. મુખપૃષ્ઠ પર ‘નવરંગ’

પક્ષીનો સુંદર ફોટો છે. આ પક્ષી આપણને કોઈ સંદેશ આપવા માગતું હોય તેવું જણાય છે. સંપાદકીય લેખ હું અવશ્ય વાંચું છું. લેખકશ્રીની ભાષા, વિચાર પ્રેરણા આપે છે. આ લેખમાં માતૃભાષા પ્રત્યેની નિષ્ઠા મને ગમી. માનવી પોતાની માતૃભાષામાં પોતાની લાગણી-વિચાર અને સંવેદનાઓને સૌથી સારી રીતે અભિવ્યક્ત કરી શકે છે. ‘ગ્રીષ્મ’ શબ્દની જોડણીમાં થયેલ ભૂલને હૃદયથી સ્વીકારીને સંપાદકશ્રીએ માતૃભાષાના ગૌરવને જાળવ્યું છે. માતૃભાષા પ્રત્યેના પૂજ્યભાવને અભિવ્યક્ત કર્યો છે. તેઓશ્રીના માતૃભાષા પ્રત્યેના પ્રેમને પ્રણામ. અન્ય લેખોમાં ‘માણ્યું તેનું સ્મરણ’-૮ અને ‘વિહંગાવલોકન’ ખૂબ જ પ્રેરણાદાયી છે. ‘વનવાસીની નજરે’ શ્રી પ્રશાંતભાઈનો જીવંતલેખ ખૂબ ગમ્યો. વનવાસી શંકરની અનુભવજન્ય વાતો વિચારવા જેવી છે.

પટેલ અનિલભાઈ જે.

૨૬-બી, શાયોના સોસાયટી, દેવોજ રોડ,
મુ. પો. તા. કડી જિ. મહેસાણા પીન-૩૮૨૭૧૫

પાને પાને પક્ષીઓના કૂજનથી

ચિત પ્રસન્ન...

‘વિહંગ’ને પહેલા અંકથી અમારો પરિવાર જોતો આવ્યો છે. એનો રૂપરંગ થયેલો આટલો વિકાસ ગુજરાતના પક્ષીપ્રેમીઓને તો છીંડું શોધતાં લાઘી પોળ જેવો છે. પાને પાને પક્ષીઓના કૂજનથી ચિત પ્રસન્ન!

સૌ પ્રથમ તો ‘વિહંગ’ના સંપાદક મંડળ અને મુદ્રકને આવું સામયિક ગુજરાતને આપવા માટે હાર્દિક ધન્યવાદ આપું છું. ગત અંકમાં પ્રશાંત દેસાઈની કલમે લખાયેલો ‘વનવાસીની નજરે’ લેખ અત્યંત સરસ. તમારી જોડણી વિષયક ચિંતા જોઈ ખરેખર માન થાય છે. આટલી ચિંતા તો સાહિત્યના સામયિકો પણ કરતા નથી હોતા.

વંદન સાથે.

ડૉ. કિશોર વ્યાસ,

પ્રિન્સિપાલ, કાલોલ આર્ટ્સ અને કોમર્સ કોલેજ
૬/બી, મહેતા સોસાયટી, કાલોલ (પંચમહાલ) ૩૮૮૩૩૦

સૌરાષ્ટ્રમાં લડાખી ફૂટકી

શ્રી પ્રસાદ ગણપુલેનો ‘શું લડાખી ફૂટકી (Olivaceous Leaf Warbler) સૌરાષ્ટ્રમાં નિયમિત શિયાળુ મુલાકાતી છે?’ તે શીર્ષકનો લેખ ‘વિહંગ’ વર્ષ ૪, અંક ૩, જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૦માં વાંચ્યો.

હિંગોળગઢમાં સ્વ. શિવરાજકુમાર ખાયરે આ ફૂટકી જોયેલી અને તેની નોંધ પ્રસિદ્ધ થયેલી. શ્રી લવકુમાર ખાયર સાહેબ પણ હિંગોળગઢમાં આ પક્ષી અસામાન્ય પણ નિયમિત મુલાકાતી હોવાનું જણાવે છે (જે. બી. એન. એચ. એસ. વો. ૯૩ (૩૩) ડિસેમ્બર ૯૬ પાના નં. ૩૬૬). આમ આ પક્ષી સૌરાષ્ટ્રમાં નિયમિત શિયાળુ મુલાકાતી હોય તેમ લાગે છે.

કચ્છમાં રણ ડબકચીડી અંગે સ્પષ્ટતા

‘વિહંગ’ વર્ષ ૪, અંક ૨ એપ્રિલ-જૂન ૨૦૧૦માં સ્વ. મ. કુ. શ્રી હિંમતસિંહજીનો “કચ્છમાં ઘાસિયા જમીનો” શીર્ષક હેઠળનો લેખ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

આ લેખમાં સ્વ. શ્રી હિંમતસિંહજીએ રણ ડબકચીડી કચ્છના રણ વિસ્તારમાં હોવાનો ઉલ્લેખ કરેલ છે. તેઓ Greater Hoopoe-Larkના સંદર્ભમાં આ વાત કહેવા માંગે છે. કારણ કે, અગાઉ આ પક્ષીને Desert Lark પણ કહેવાતું (જુઓ ‘The Birds of Kutch’ by Salim Ali પાના નં. ૫૭). આમ, હાલનું Desert Finch-Lark, *Ammomanes desertina* સંદર્ભમાં તેઓ કહેતા હોય તેવું લાગતું નથી, કારણ કે આ પક્ષીની કચ્છમાં નોંધ થયાનું ક્યારેય પણ તેમની

પાસે સાંભળ્યું નથી અને મારા ખ્યાલમાં કોઈ સાહિત્યમાં પણ વાંચવામાં આવેલ નથી. રણ વિસ્તારમાં ખુલ્લા પટમાં વિષમ પરિસ્થિતિમાં રહેતું પક્ષી Greater Hoop-Lark જ હોય.

શાંતિભાઈ વરૂ

જૂના વાસ, મંદિરવાળો ખાંચો, માધાપર, ભુજ-૩૭૦૦૨૦

વિકાસનો દાનવ

‘વિહંગ’ જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૦નું ‘નવરંગ’થી શોભતું મુખપૃષ્ઠ અત્યંત ચિત્તાકર્ષક રહ્યું. આ જ અંકમાં, અંતરના ઊંડાણમાંથી ઉલેચીને લખાયેલી, વ્યથાસભર ‘નળસરોવર ડાયરી’, અમારા જેવા દરેક પક્ષીપ્રેમીની લાગણી (કદાચ થોડાઘણા અંશે સુષુપ્ત)ને વાચા આપી ગઈ. સાચે જ ‘નળ’ એકલું જ નહીં, ગુજરાતનાં લગભગ બધાં જ અગત્યનાં જળપ્લાવિત ક્ષેત્રોની સામે ‘વિકાસ’ નામનો દાનવ તાંડવ કરી રહ્યો છે, ત્યારે પ્રવાસન ઉદ્યોગનું કદ વધારવા અને ગુજરાતને ‘બર્ડ વોર્શિંગ ડેસ્ટિનેશન’ તરીકે ઉપસાવવાના પ્રયત્નોમાં, પંખીઓનું તો નિકંદન નહીં નીકળી જાય તે ચિંતા સૌ પંખી-પ્રકૃતિપ્રેમીઓને કોરી ખાય તે સ્વાભાવિક છે. ગુજરાતને ‘પક્ષીનિરીક્ષણ ક્ષેત્ર’ તરીકે વૈશ્વિક પ્રસિદ્ધિ મળે તે જરૂર આવકાર્ય છે, પરંતુ પ્રકૃતિ અને તેના અમુલ્ય ખજાના સમાં પંખીડાંઓના ભોગે તો નહીં જ.

તરુણ જોષી

ડી/૧, નિત્યાનંદ નગર, ટેલિફોન ભવનની સામે, પીજ રોડ, નડિયાદ-૩૮૭૦૦૨

કચ્છ (Cuckoo Shrike, Campenhagidae) કુળનાં પક્ષીઓનાં ઈંડાં આછા લીલા રંગનાં અને બદામી, રાખોડી કે જાંબલી ભાતવાળાં હોય છે. પણ જો આ ઈંડાં તડકામાં ખુલ્લાં રહી જાય તો એમનો રંગ કાળો થઈ જાય છે.

૫

શ્વેતપંખ જલમાંજર (Pheasant-tailed Jacana)ની ઈંડાં સેવવાની એક આગવી ખાસિયત છે. તેની માદા ઈંડાં પાણીથી દૂર રહે તે રીતે દરેક પાંખની નીચે બે ઈંડાં રાખીને તેને સેવે છે.

૫

યાયાવર-દર્શન કાર્યક્રમ

‘માઇગ્રન્ટ-વોચ પ્રોગ્રામ’ (Migrant-watch Programme), ઓગસ્ટ ૨૦૦૭માં ‘ઇન્ડિયન બર્ડ્ઝ’ (Indian Birds) સામયિક તથા ‘નેશનલ સેન્ટર ફોર બાયોલોજિકલ સાયન્સીઝ’ (NCBS), બેંગલોર દ્વારા ‘સિટીઝન સાયન્સ પ્રોગ્રામ’ (Citizen Science Programme) હેઠળ સંયુક્ત રીતે શરૂ કરવામાં આવ્યો. આ કાર્યક્રમનો હેતુ આબોહવામાં થતા ફેરફારોની યાયાવર પક્ષીઓના ઋતુપ્રવાસ પર થતી સંભવિત અસરો જાણવાનો તેમજ યાયાવર પક્ષીઓનું આગમન, વિસ્તરણ અને વળતો પ્રવાસ વગેરેનો અભ્યાસ કરવાનો છે. પ્રથમ વર્ષમાં આ કાર્યક્રમમાં પ્રમાણમાં વ્યાપક અને સહેલાઈથી જોવા મળતાં એવાં ૮ યાયાવર પક્ષીઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું. વર્ષ ૨૦૦૮માં આ સંખ્યા વધારીને કુલ ૩૦૦ યાયાવર પક્ષીઓને આવરી લેવાયાં. આ માટેની જરૂરી વિગતો સમગ્ર ભારતમાંથી ઘણા પક્ષીનિરીક્ષકો દ્વારા પૂરી પડાય છે. હાલમાં ભારતમાંથી કુલ ૧૦૦૦ કરતાં પણ વધારે પક્ષીનિરીક્ષકો તેમાં જોડાયા છે. ‘વિહંગ’ના વાચકોને વિનંતી છે કે, આ કાર્યક્રમમાં જોડાઈને તેમનું યોગદાન આપે તથા જે નોંધ ‘માઇગ્રન્ટ વોચ’ને મોકલે તેની એક નકલ સાથે સાથે ‘વિહંગ’ને પણ મોકલે.

‘યાયાવર-દર્શન’ કાર્યક્રમમાં કેવી રીતે જોડાઈ શકાય?

‘ઇન્ટરનેટ’ પર www.migrantwatch.in ‘વેબસાઇટ’ પર ‘રજિસ્ટ્રેશન’ કરાવીને કોઈ પણ પક્ષીનિરીક્ષક પોતાની નોંધ તેમાં ઉમેરી શકે છે. જો ‘ઇન્ટરનેટ’નો નિયમિત ઉપયોગ ન હોય તો ‘વેબસાઇટ’ પરથી PDF ફોર્મ ‘ડાઉનલોડ’ કરી શકાય અને જરૂરી વિગતો ભરીને તેને ‘Citizen Science

Programme, National Centre for Biological Sciences, GKVK Campus, Bellary Road, Bangalore- 560065’ – સરનામે ટપાલ દ્વારા મોકલી શકાય. જે લોકો ઇન્ટરનેટનો બિલકુલ ઉપયોગ કરતા નથી તેઓ ઉપર્યુક્ત સરનામેથી ટપાલ દ્વારા પણ ફોર્મ મંગાવી શકે છે અને જરૂરી વિગતો ભરીને મોકલી શકે છે.

આ કાર્યક્રમ મુજબ યાયાવર પક્ષીઓના પ્રવાસની ઋતુ પહેલી જુલાઈથી શરૂ થઈ પછીના વર્ષની ત્રીસમી જૂને પૂરી થાય છે. પક્ષીનિરીક્ષક તેના વિસ્તારમાં જોવા મળતા કોઈ પણ યાયાવર પક્ષીની પ્રથમ નોંધ (first sighting), અંતિમ નોંધ (last sighting) અથવા સામાન્ય નોંધ (general sighting) ઉમેરી શકે છે; તેમની તસવીરો પણ મૂકી શકે છે. આ ઉપરાંત ચાતક (Pied Cuckoo)ની નોંધ ઉમેરવા માટે તેમાં ‘Pied Cuckoo Campaign’ નામથી અલગ વ્યવસ્થા છે.

પ્રથમ નોંધ – પહેલી જુલાઈ પછી કોઈ પણ યાયાવર પક્ષીને પ્રથમ વખત ક્યારે જોયું તે તારીખ, સ્થળ તથા પક્ષીની સંખ્યા.

અંતિમ નોંધ – ત્રીસ જૂન સુધીમાં કોઈ પણ યાયાવર પક્ષીને અંતિમ વખત ક્યારે જોયું તે તારીખ, સ્થળ તથા પક્ષીની સંખ્યા.

સામાન્ય નોંધ – યાયાવર પક્ષીની પ્રથમ નોંધ અને અંતિમ નોંધ સિવાયની કોઈ પણ નોંધ. આ ઉપરાંત અન્ય જરૂરી માહિતી ‘વેબસાઇટ’ પર ઉપલબ્ધ છે.

‘માઇગ્રન્ટ વૉચ’માં વર્ષ ૨૦૦૯-૧૦માં વિવિધ યાયાવર ખતકોની
ગુજરાતમાં સૌ પ્રથમ નોંધ અને સૌથી અંતિમ નોંધની યાદી:

પક્ષીનું નામ	પ્રથમ નોંધ (first sighting)				અંતિમ નોંધ (last sighting)			
	તારીખ	સ્થળ	સંખ્યા	પક્ષીનિરીક્ષક	તારીખ	સ્થળ	સંખ્યા	પક્ષીનિરીક્ષક
ગયણો (Northern Shoveller)	૧૪-૮-૦૯	ખીજડિયા પક્ષી, અભયારણ્ય, જામનગર	૨	ડૉ. મૌલિક વરૂ	૧૫-૫-૧૦	દાઢિયાળી બંધ, બાલંભા પાસે	૩	ડૉ. મૌલિક વરૂ
સીંગપર (Northern Pintail)	૭-૧૦-૦૯	વિભાપર ગામ પાસે, જામનગર	૧૫	ડૉ. મૌલિક વરૂ	૧૪-૪-૧૦	રણજિતસાગર બંધ, જામનગર	૨	ડૉ. મૌલિક વરૂ
પિયાસણ (Eurasian Wigeon)	૮-૧૦-૦૯	ભગાડિયો ઠાં, કચ્છ	૬	શાંતિલાલ વરૂ	૧૫-૫-૧૦	દાઢિયાળી બંધ, બાલંભા પાસે	૩	ડૉ. મૌલિક વરૂ
નીલશિર (Mallard)	.....	.....	.....	.....	૧૭-૩-૧૦	લાખોટા તળાવ, જામનગર	૧	ડૉ. મૌલિક વરૂ
રાખોડી કારચિયા (Common Pochard)	૨૩-૧૦-૦૯	ગીરનું જંગલ	૫	ડૉ. મૌલિક વરૂ	૨૭-૨-૧૦	કુકમા તળાવ, કચ્છ	૧૪	શાંતિલાલ વરૂ
ચોટીલી કારચિયા (Tufted Duck)	...	....	...	....	૩-૨-૧૦	છારી ઢંઢ, કચ્છ	૩	શાંતિલાલ વરૂ
નાની મુરઘાબી (Common Teal)	૨૩-૯-૦૯	રેલવે સ્ટેશન પાસે, જામનગર	૨	ડૉ. મૌલિક વરૂ	૨૭-૩-૧૦	ઢીંચડા જળાશય, જામનગર	૧૦	ડૉ. મૌલિક વરૂ
ચેતવા (Garganey)	૨૫-૮-૦૯	વિભાપર ગામ પાસે, જામનગર	૬	ડૉ. મૌલિક વરૂ	૨૯-૪-૧૦	છારી ઢંઢ, કચ્છ	૫	શાંતિલાલ વરૂ
સફેદ સુરખાબ (Common Shelduck)	૨૧-૧૧-૦૯	ભગાડિયો ઠાં, કચ્છ	૨	શાંતિલાલ વરૂ	....	.....	.....	.....
બ્રાહ્મણી ખતક (Ruddy Shelduck)	૨૧-૧૧-૦૯	ખારાબેરાજા બંધ, જામનગર	૧	ડૉ. મૌલિક વરૂ	૧૫-૫-૧૦	ઊંડ-૧ બંધ, જામનગર	૨	ડૉ. મૌલિક વરૂ
લુહાર (Gadwall)	૨૩-૧૦-૦૯	ગીરનું જંગલ	૨	ડૉ. મૌલિક વરૂ	૨૭-૩-૧૦	ઢીંચડા જળાશય, જામનગર	૫	ડૉ. મૌલિક વરૂ

સંકલન : ડૉ. મૌલિક વરૂ, જામનગર

સંચય

ધોળી કાંકણસાર : પ્રજનનઋતુમાં

વિચિત્ર લક્ષણો

પાન નં. ૨૦૬, જર્નલ ઓફ બી. એન. એચ. એસ.
વોલ્યુમ ૧૦૬ (૨), ઓગસ્ટ, ૨૦૦૮
રાજેશ સેન્ના, ચિરાગ આચાર્ય
પ્રાણીશાસ્ત્ર વિભાગ, એમ. એન. કૉલેજ
વિસનગર-૩૮૪૩૧૫

૨૩ મે, '૦૮ના રોજ વિસનગરથી ૮ કિ.મી. ઉત્તરે પાલડી ગામની મુલાકાત વખતે ધોળી કાંકણસાર (Oriental White Ibis)ની ૩ જોડી માળાની જગ્યા શોધતી નજરે પડી. નજીકથી જોતાં એક પક્ષીના ગળાની પાછળના ભાગમાં લાલ રંગનું ધાબું દેખાયું. ૨૯ મે '૦૮ના રોજ રાલીસણા ગામ પાસે ૪૪ ધોળી કાંકણસારના ટોળામાંના એક પક્ષીમાં આવું જ ધાબું દેખાયું. ૧૪મી જૂન '૦૮ના રોજ વિસનગરની સિવિલ હોસ્પિટલ પાસે બે પક્ષીઓમાં ગળાની પાછળ ઉપરાંત આંખ અને ચાંચની વચ્ચેના ભાગમાં (lores) તથા ગળા ઉપર છૂટાંછવાયાં લાલ ટપકાં દેખાયાં.

પ્રજનનઋતુમાં અમે જે ૯૩ જોડીઓ જોઈ તેમાં ૧૭ પક્ષીઓને બોચી તથા તેની નીચેના ભાગમાં (mantle) અને ૩ પક્ષીઓને આંખની આગળ તથા ગળા પર છૂટાંછવાયાં લાલ ધાબાં અને ટપકાં દેખાયાં. સાહિત્યમાં, ધોળી કાંકણસારમાં પ્રજનનઋતુમાં આ પ્રકારના કોઈ ફેરફારો વિષે જણાવેલું નથી.

કચ્છમાં નીલવર્ણી માખીમાર

પાન નં. ૨૦૮, જર્નલ ઓફ બી. એન. એચ. એસ.
વોલ્યુમ ૧૦૬ (૨) ઓગસ્ટ ૨૦૦૮
જે. કે. તિવારી
સેન્ટર ફોર ડેવલપ્ડ એન્ડ ઓસન, મોટી વિરાણી,
તા. નખત્રાણા, કચ્છ-૩૭૦૬૬૫

૩૦ ઓક્ટોબર ૨૦૦૮ના રોજ કચ્છના દક્ષિણ કાંઠે પિંગળેશ્વર મંદિર પાસેના ૨૦૦ ચો.મી.ના વૃક્ષાચ્છાદિત વિસ્તારમાં પક્ષીનિરીક્ષણ કરતાં એક નીલવર્ણી માખીમાર (Ultramarine Flycatcher, *Facedula superciliaris*) જોવા મળ્યો.

અત્યાર સુધી આ પક્ષી ગુજરાતના અન્ય ભાગોમાં જોવા મળ્યું છે પણ કચ્છમાંથી નથી મળ્યું. ડૉ. બદ્દુલ ત્રિવેદીએ તેને જેસોર રીંછ અભયારણ્ય (જિ. બનાસકાંઠા) તથા પોળોનાં જંગલો (વિજયનગર પાસે, જિ. સાબરકાંઠા)માં એકાધિક વાર નોંધ્યો છે. ડૉ. ભરત જેઠવાએ તેને ગાંધીનગરના ઈન્દ્રોડા પાર્કમાં જોયો છે. (આ સિવાય રતનમાળ રીંછ અભયારણ્ય જિ. પંચમહાલમાં પણ ત્રણ વર્ષ અગાઉ તેની નોંધ કરી છે. - સં.)

કચ્છમાં નીલવર્ણી માખીમારની નોંધ એ નવો 'રેકર્ડ' કહી શકાય.

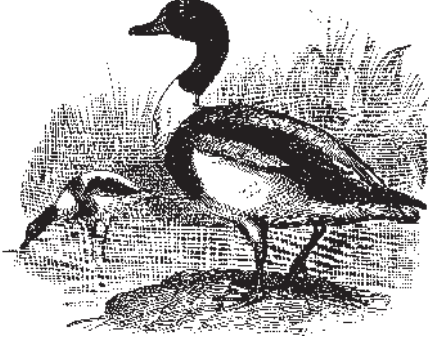

ઘણાં લોક સુગંધવાળાં ફૂલને સાચાં અને સુગંધરહિત ફૂલને ખોટાં ફૂલ કહે છે. પણ પંખીઓને મન સાચાં ફૂલ એટલે મધુરસવાળાં ફૂલ જ હશે ને ? પનરવાનાં સુગંધ વગરનાં ફૂલો પર તમે કોઈ વહેલી સવારે નજર નાખો તો પંખીઓના મધુપાનનો આનંદ તમને સાંભળવા મળે. આનંદ સાંભળી શકાય તેવો હોય છે, તેની આપણને જાણ થાય. ઇન્દ્રિયોની મર્યાદા તૂટી જાય અને સાચા-ખોટાનાં આપણાં માપ કેવાં ખોટાં હોય છે તેની સાચી ખબર પડે.

લેખક : કુન્દનિકા કાપડિયા

સૌજન્ય : 'ચંદ્ર તારા વૃક્ષ વાઢળ'

પ્રકાશક : નવભારત સાહિત્ય મંદિર, ૧૯૮૮

ઓક્ટોબર : સવાર ટાઢીબોળ. પવનની દિશા બદલાઈ વાયવ્યનો વાયરો શરૂ થાય. ઘાસ સુકાઈ જાય. બાકીનું વનસ્પતિ-જગત વસંતઋતુ આવતાં સુધી લાંબા આરામમાં પડી જાય. પથિક યાયાવરો લગભગ જતા રહ્યા છે. વધારે ને વધારે સંખ્યામાં આવતાં શિયાળુ યાયાવરો તેમની જગ્યા લેવા માંડે છે. નવું પંખી જોવા મળી જાય એવી આશા આપનારો મહિનો. કોઈ અણધાર્યું પંખી ગમે ત્યારે નજરે ચડી પણ જાય.

નવેમ્બર : દિવસો ઠીક ઠીક ટૂંકા થઈ જાય છે. રાતની શીતળતા વધે છે. નભોમંડળમાં નક્ષત્રો ઝળહળતાં દેખાય. બતકો અને કુંજો મોટી સંખ્યામાં આવી જાય. દરિયાઈ પંખીઓથી કાદવિયા સાગરકિનારા જાગતા થઈ જાય. સ્થાનિક પંખીઓ મૂંગાં રહે અને નવા આગંતુકોની સાથે સહ-અસ્તિત્વ સ્વીકારી ચરે-ફરે. ચિયા અને વાડો ફુટકીઓથી ઊભરાય. તારનાં દોરડાં ઉપર તારોડિયા (Swallow) હારબંધ બેઠેલાં કે હવામાં ઝડપભરે ઊડતાં દેખાય.

ડિસેમ્બર : ઓતરાદો વાયરો જોરદાર થાય. શિયાળો આવી પહોંચે. સવારે ગરમ કપડાં પહેરવાં પડે. પોતાના નિવાસ વિસ્તારોમાં શિયાળુ યાયાવરો ઠરીઠામ થતાં નિયમિત પક્ષીનિરીક્ષકની નજરે ચડ્યા કરે. માનવ-વર્ષ પૂરું થાય, પણ પંખીઓ માટે તો એ એક વિરામકાળ છે.

લવકુમાર ખાચર

વસવીર : મનોજ ધોળકિયા

કુંજ (Common Crane)

ઑક્ટોબરમાં ચોમાસુ પવનો ફૂંકાવાના બંધ થાય છે. રાત્રિ લંબાતી જાય છે. એક બાજુ ઝાકળભીની સવારમાં ઠંડીનો ચમકારો હોય છે તો બીજી બાજુ બપોર, ગરમ અને ઉકળાટભરેલી હોય છે. આ રોગની ઋતુ છે અને એટલે જ આપણા પરંપરાગત આશીર્વાદમાં કહે છે, ‘શતમ્ જીવ શરદઃ’ અર્થાત્ ‘સો શરદ જીવો.’ શરદ એટલે ચોમાસા તથા શિયાળાનો સંધિકાળ.

લીલાંછમ અને જીવજંતુથી સમૃદ્ધ ગ્રામવિસ્તારો વિશાળ પક્ષીસમુદાયોને આકર્ષવા સજ્જ થઈ જાય છે. શિયાળુ મુલાકાતી યાયાવરોના આ જંગી સમૂહોમાં કેટલાંક આપણા વિસ્તારોમાંથી માત્ર પસાર થઈ આફ્રિકા તથા દક્ષિણ ભારતના વધુ ઉષ્ણપ્રદેશો ભણી પ્રયાણ કરે છે, જેને ‘ઋતુપ્રવાસી’ (passage migrant) કહે છે. ઑક્ટોબરના અંતસુધીમાં ઋતુપ્રવાસીઓ બધા ચાલ્યા ગયા હોય છે જ્યારે જળાશયો અને તેમને ઘેરતાં ઘાસ-ચિયા તથા અન્યત્ર ખીલેલાં ઝાડ-પાન શિયાળુ મુલાકાતી પંખીઓની વધતી જતી સંખ્યા અને વૈવિધ્યથી વિશેષ જીવંત બનવા લાગે છે.

લણાયેલાં ખેતરો અને ગોચરોમાં પિદ્દા, ધાનચીડીઓ તથા ચંડૂલો એકત્ર થવા લાગે છે, તો સ્વચ્છ આકાશ કુંજ-કરકરાની હારો અને ચકરાવા લેતાં શિકારી પક્ષીઓથી આભૂષિત થવા માંડે છે. નવે-ડિસે. માં ઉત્તર-પૂર્વ ચોમાસાના જોરદાર સૂકા-ઠંડા પવનોથી ચોમાસુ-વનસ્પતિ તથા પર્ણવાળાં વૃક્ષોનાં પાન કરમાવા લાગે છે.

- લવકુમાર ખાચર

VIHANG (Quarterly) Oct.-Dec. 2010
RNI No. GUJGUJ/2007/20874 Dt. 21-8-07
Posted at Ahd. P.S.O. on 5th of Jan., Apr., July, Oct.

ગયણો (Northern Shoveller), તસવીર : મનોજ ધોળકિયા

ISO 9001 : 2000 Certified

REG OFFICE : "SIHL HOUSE" Opp. Ambawadi Jain Temple,
Nehrunagar Cross Road, Ahmedabad. 380 015.
Ph : +91 79 3002 5325, Fax : +91 79 3002 9029
E-mail: info@sihl.in, Website: www.sihl.in